

ДАДАТАК

ПУБЛІКАЦЫІ ПРА ВЯРТАННЕ НАПЯРЭДАДНІ КАНФЕРЭНЦЫІ

Уладзімір ГЛЕП,
старшыня праўлення Беларускага фонду культуры;
Аркадзь ТОЎСЦІК,
сакратар камісіі “Вяртанне”,
заслужаны работнік культуры Беларусі

Ідзем па цаліку

У кастрычніку гэтага года ў Беларускім фондзе культуры своеасаблівы юбілей. Спаўняецца дзесяць гадоў, як пры фондзе працуе на грамадскіх пачатках камісія “Вяртанне і захаванне нацыянальных культурных каштоўнасцей”. Тых каштоўнасцей, якія былі ў розныя гады вывезены за межы краіны, але па міжнароднаму юрыдычнаму праву належаць нашаму народу. Той факт, што камісія “Вяртанне”, як яе скарачана называюць, пранікла на старонкі апошніх дзвюх беларускіх энцыклапедый — гісторыі Беларусі і агульнай — сведчыць ужо пра яе імідж...

Пашанцавала і на людзей, якія ўвайшлі ў склад камісіі. Узначальвае яе з самага пачатку добра вядомы сярод навуковай грамадскасці даследчык мінуўшчыны, доктар філалагічных навук Адам Мальдзіс. Вельмі зацікаўленымі гэтай праблемай аказаліся і члены камісіі: навукоўцы Аляксандр Міхальчанка, Надзея Высоцкая, Мая Яніцкая, Леанід Побаль, бібліятэчныя работнікі Галіна Алейнік, Таццяна Рошчына, Анатоль Фурс, мастак Эдуард Агуновіч, дыпламат Аляксандр Істомін і іншыя.

Праца камісіі пачалася са складання картатэкі той маёмасці, якая вывезена з Беларусі. Накіравалі лісты ва ўсе музеі і архівы рэспублікі, суайчыннікам за мяжой з просьбай даслаць патрэбныя дакументы. Тое-сёе здолелі вярнуць. Толькі будзем шчырымі: гэта кропля з бязмежнага акіяна гістарычнай спадчыны, якую ад нас адабралі войны, рабаўнікі (чужынцы і свае), палітыкі (чужыя і свае).

Але, бадай, галоўнай заслугай камісіі з’яўляецца выпуск серыі зборнікаў дакументаў і архіўных матэрыялаў па праблемах пошуку і вяр-

тання нацыянальных каштоўнасцей. Пад агульнай назвай “Вяртанне” ўжо выйшлі тры кніжкі, дзве з якіх выдадзены коштам эксперыментальнага комплекснага прадпрыемства “Светоч”.

“Вяртанне” — не проста пошук скарбаў і рырытэтаў. Гэта праца па адраджэнню і ўзвышэнню нацыянальнай самасвядомасці аднаго са старажытных народаў Еўропы, адметнага сваёй мовай і культурай — вышэйшай меркі дзяржаўнасці.

Вось тут мы, мабыць, і падыйшлі да самага набалелага. А як жа сама дзяржава ставіцца да праблемы вяртання тых каштоўнасцей? Яшчэ ў 1992 годзе, пасля абмеркавання на сваім пленуме праблем вяртання, Беларускі фонд культуры накіраваў ліст тагачаснаму Старшыні Савета Міністраў з прапановай распрацаваць рэспубліканскую праграму вяртання духоўных каштоўнасцей на Бацькаўшчыну. Водгук быў. У тым жа годзе створана Дзяржаўная камісія па рэстытуцыі пры Міністэрстве культуры, але... зноў-такі на грамадскіх пачатках. І дзейнасць яе хутка згасла. БФК зноў накіравала з гэтай нагоды ліст ужо новаму прэм’ер-міністру. Адказу не было...

Таму мы падтрымліваем прапанову міністра культуры А.Сасноўскага, выказаную ў інтэрв’ю газеце “Рэспубліка”, аб вырашэнні праблем рэстытуцыі на дзяржаўным узроўні. Толькі, на наш погляд, трэба **не аднаўляць** работу камісіі пры Міністэрстве культуры, як мяркуецца, **а стварыць** пры Савеце Міністраў РБ камітэт па праблемах вяртання нацыянальных каштоўнасцей з адпаведнымі ўладнымі абавязкамі і правамі. Як гэта, напрыклад, зрабілі на Украіне і ў іншых дзяржавах. Бясспрэчна, тады можна чакаць, што гэты камітэт узяўся б з поўнай адказнасцю за распрацоўку двухбаковых пагадненняў паміж зацікаўленымі бакамі па праблемах вяртання і іншымі карыснымі справамі. Не было б тады гульні у адны вароты. У час наведвання Беларусі прэзідэнтам Расіі Б.М.Ельцыным наш урад перадаў 15 каштоўных абразоў расійскага паходжання. Можна было б разлічваць і на адваротны жэст, напрыклад, на вяртанне некалькіх случкіх паясоў. Тым больш, што ў гэтым годзе ў Слуцку будзе праходзіць вялікае свята, прысвечанае нацыянальнаму ткацтву. А ў Слуцкім музеі — ніводнага “поўнага” пояса...

Для стварэння ўрадавай структуры па праблемах вяртання ёсць і належны прэцэдэнт. У красавіку г.г. мяркуецца правядзенне ў Мінску пад эгідай і фінансавым забеспячэннем ЮНЭСКО міжнароднага сімпозіума, на якім і будучы абмяркоўвацца пытанні вяртання беларускіх

нацыянальных каштоўнасцей. У рабоце сімпозіума прымуць удзел замежныя прадстаўнікі адпаведных высокіх дзяржаўных структур. Дык ці не час і нам “падцягнуцца” на такую ж ступень?

Новая ўрадавая установа магла б заняцца і распрацоўкай міждзяржаўных праектаў па сумеснаму выкарыстанню нацыянальных каштоўнасцей. Калі не фізічнаму, то духоўнаму, так бы мовіць, іх вяртанню. Для пацвярджэння гэтай думкі спашлёмся на прыклад. Напрыканцы 1991 года БФК распрацаваў навуковую праграму па пошуку, апісанню і вывучэнню бібліятэкі нашага знакамітага земляка Сімяона Полацкага. Праграма прадугледжвала ўвядзенне ў навуковы і агульнанакультурны зварот кніжнага збора, ці, як яго называў сам Сімяон Полацкі, “вместилища мудрости” аднаго з буйнейшых пісьменнікаў і філосафаў. Збор за тры стагоддзі, што прайшлі са дня смерці ўладальніка, аказаўся падзеленым на мноства частак. Аснову праграмы складала выданне каталога бібліятэкі з падрабязнымі ўказальнікамі. У сувязі з тым, што бібліятэка раскідана па розных гарадах Расіі і Украіны, запрасілі да ўдзелу ў рэалізацыі навуковай праграмы расійскі і ўкраінскі фонды культуры, каб ажыццявіць яе на далёвых пачатках. З прыязню сустрэў прапанову тагачасны старшыня Савецкага фонду культуры акадэмік Дзмітрый Ліхачоў, абяцаў усямерную падтрымку. Але пачаўся “парад суверэнітэтаў”, і прапанова павісла ў паветры...

І яшчэ адной міждзяржаўнай праграме патрабуецца тэрміновая падтрымка. Ужо колькі гадоў, як Расійская Акадэмія навук, Міністэрства культуры РБ, Нацыянальная бібліятэка Беларусі, Беларускі фонд культуры, Польская Акадэмія навук, Беластоцкае навуковае таварыства працуюць над міжнароднай славяназнаўчай праграмай “Гісторыя кніжнай культуры Падляшша”, гэтага ўнікальнага запаведніка славянскай кніжнай культуры. Планавалася выдаць на паліграфічнай базе Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі семітомнік энцыклапедычнага тыпу, з поўнай інфармацыяй аб усіх баках культурнага працэса на Падляшшы, звязанага з рукапіснай і друкаванай кніжнасцю на шматлікіх мовах. Пакуль што выдздзена некалькі дапаможнікаў, рыхтуецца першы том. Аднак работа над праграмай вельмі замарудзілася...

Ці яшчэ адно меркаванне. Адным з найбольшых і найбагацейшых збораў беларускіх старажытнасцей з’яўляўся Віленскі беларускі музей, створаны адразу ж пасля Першай сусветнай вайны братамі

Іванам і Антонам Луцкевічамі ў так званых базыльянскіх мурах. Яшчэ і цяпер жыве думка, каб усе зборы Віленскага беларускага музея вярнуць на радзіму, засяродзіць у Мінску. Але, відаць, найлепшым вырашэннем праблемы было б адраджэнне музея ў тых базыльянскіх мурах — як культурнага асяроддзя, што спрыяла б беларуска-літоўскаму ўзаемадзеянню і ўзаемаразуменню. А са зборамі яго можна было б знаёміцца ў Мінску як шляхам арганізацыі выстаў, так і капіравання.

Аб тым, што распрацоўка міжрэгіянальных праектаў вяртання мае сваю будучыню, яскрава сведчыць сустрэча прадстаўнікоў фондаў культуры Беларусі, Латвіі, Літвы, Польшчы, Расіі, Эстоніі, якая адбылася па нашай ініцыятыве ў Гродне ў верасні 1996 года. У прынятым з гэтай нагоды пагадненні падкрэсліваецца, што фонды будуць усямерна садзейнічаць таму, каб культурныя каштоўнасці, якія нелегальна вывезены з тэрыторыі дзяржавы, падлягалі вяртання на аснове адпаведных норм міжнароднага права. У той жа час вялася на сустрэчы зацікаўленая размова і аб сумесным выкарыстанні, папулярызацыі мастацкіх і культурных каштоўнасцей нашых дзяржаў. Ізноў мы падыйшлі да праблемы, якую ніяк не абмінуць, з якою нельга не лічыцца. Гэта сродкі. Будзем спадзявацца, што ў хуткім часе наша дзяржава пабагацее і падтрымае работу па вяртання нацыянальных каштоўнасцей не толькі маральна, але і матэрыяльна. Толькі спонсарскай падтрымкі мала. Яшчэ зусім нядаўна і Беларускі фонд культуры выдзяляў уласныя сродкі пад праграмы вяртання. Іх давалі дзве фондаўскія фабрыкі, якія падатак плацілі не ў казну, як сёння, а пералічвалі на рахунак фонду. Але шановныя дэпутаты, спачатку дванаццатага, а затым і трынаццатага скліканняў Вярхоўнага Савета РБ, двойчы пазбаўлялі фонд гэтай магчымасці. І цяпер так “перакрылі кісларод” сваім неперадуманым законам аб падатках на прыбыткі фондаўскіх прадпрыемстваў, што ўсе праграмы знаходзяцца на грані знікнення, як і сама гэтая культурная грамадская арганізацыя.

Але ж кажуць, што на дзіваках свет трымаецца. Пакуль у высокіх дзяржаўных інстанцыях вырашаецца гамлетаўскае пытанне — быць ці не быць — у БФК, яго камісіі “Вяртанне” складаюцца планы на бліжэйшы час. Ёсць прыкідка давесці ў наступныя два-тры гады серыю кніг “Вяртанне” да шасці выпускаў. Паступіла, напрыклад, просьба ад адміністрацыі Нясвіжскага раёна. Тут мяркуюць аб больш

эфектыўным выкарыстанні гісторыка-культурнай спадчыны Нясвіжа, рыхтуюцца, каб адзначыць у 1998 годзе 775-годдзе горада, і прапануюць нашай камісіі падрыхтаваць і выдаць зборнік матэрыялаў з пералікам гісторыка-культурных каштоўнасцей, якія вывезены з Нясвіжа ў розныя гады. У планах — выданне зборніка музычных твораў, што вернуты народу з забытай мінуўшчыны, з далёкіх мясцін. Шмат і другіх планаў.

Словам, будзем лічыць, што мы знаходзімся толькі на пачатку вялікай патрыятычнай справы вяртання ўсяго каштоўнага ў хрэстаматыю нашай спадчыны.

Рэспубліка. 1997. 5 лют.

Настасся ГУЛАК

Тышкевіцкі музей старажытнасцяў: малюнкі спусташэння

Пра стварэнне Віленскага музея старажытнасцяў існуе нямаля матэрыялаў. Вядомыя ягоныя заснавальнік, супрацоўнікі і дабрачынцы-фундатары. Ёсць праграма і статут музея, захаваліся навуковыя працы Археалагічнай камісіі. Пра аддзелы можна меркаваць па калекцыях і колькасці экспанатаў, што знаходзіліся ў выставачных залах. Аднак “апошнія дні” гэтага буйнога цэнтра культуры найбольш невядомыя — з чыйго загаду і як пазбавілі музей часткі каштоўнейшых экспанатаў. І хаця некаторыя з іх былі пазней вернутыя, пасля “рэарганізацыі” ў 1865 г., аднак музей старажытнасцяў у Вільні ўжо ніколі не аднавіў свайго ранейшага багацця.

Пасля задушэння паўстання 1863 г. палітыка царскага ўрада ў Паўночна-Заходнім краі набыла характар татальнай русіфікацыі. Барацьба з “польскай інтрыгай” перайшла ў сферу адукацыі, навукі і культуры. Пад рэпрэсіі падпалі касцёлы, гімназіі, тэатры, перыядычныя выданні і кнігазборы. Не мог застацца па-за ўвагай Віленскі музей старажытнасцяў з Археалагічнай камісіяй. У шырокім даследаванні гісторыі Беларусі, якое вялі супрацоўнікі, царская адміністрацыя даўно бачыла небяспеку. Цяпер, калі выкараняліся ўсе праявы сепаратызму, усё адметнае ў гэтым краі, вялікая колькасць помнікаў мінуўшчыны, сабраных у музеі, супярэчыла афіцыйнай палітычнай дактрыне. Таму генерал-губернатар Мураўёў загадвае стварыць адпаведную камісію з мэтай поўнай рэарганізацыі музея.

“Комиссия для разбора предметов, находящихся в Виленском музее древностей” была створана 27 лютага 1865 г. На чале стаў папелечнік і аднадумца Мураўёва, папачыцель Віленскай навучальнай акругі І.Карнілаў. У склад яе ўвайшлі: генерал-маёр А.Сталыпін, палкоўнік М.Шахоўскі-Страшнёў, дырэктар музея Я.Тышкевіч, святар катэдральнага сабора А.Пшчолка, вучоны-славіст, публікатар народнай творчасці П.Бяссонаў і архіварыюс Віленскага цэнтральнага архіва Н.Гарбачэўскі.

Паводле афіцыйнай версіі, гэта былі людзі “шчыра адданыя рускай справе і вядомыя ў навуцы”. Хаця з поўным правам гэткую характарыстыку можна аднесці толькі да аднаго з членаў камісіі — Н.Гарбачэўскага. Родам з праваслаўнага духавенства, кандыдат філасофска-тэалагічных навук, ён большую палову свайго жыцця аддаў архіўнай справе. Надрукаваў шэраг працаў па метралогіі і крыніцазнаўстве Беларусі і Літвы.

Генерал-маёр светы Яго Вялікасці А.Сталыпін быў у камісіі правай рукою Карнілава, замаяшчаў яго падчас ад’езду, няўхільна праводзіў лінію ўрада. Адзінай вядомай ягонай працай сталася “История России для народного и солдатского чтения”.

Палкоўнік М.Шахоўскі-Страшнёў і святар А.Пшчолка ніколі не мелі дачынення да гістарычнай навукі. Як можна меркаваць з пратаколаў паседжанняў камісіі¹, яны амаль не бралі ўдзелу ў абмеркаваннях, а толькі галасавалі. Прыцягненне Пшчолкі да ўдзелу ў рэарганізацыі музея, як і ў Археалагічнай камісіі, было прадыхавана палітычнай добранадзейнасцю віленскага святара, “истинно русского” чалавека, які належным чынам разумеў палітычныя патрэбы адміністрацыі². Відавочна, такія ж матыў прывёў у камісію і князя Шахоўскага.

П.Бяссонаў быў вядомы як публікатар зборніка баўгарскіх песняў, знаходца старажытнага рукапісу XVII ст., рэдактар выдання архіва Кірэеўскага. Еднасці з членамі камісіі Бяссонаў не меў з-за асаблівасцяў свайго характару, а таксама па ідэйных меркаваннях. “Бяссонаў з самага пачатку не хацеў уключыцца ў тую шавіністычную кампанію, якую праводзілі Мураўёў і бліжэйшыя ягоныя памочнікі”³.

Я.Тышкевіч, стваральнік музея старажытнасцяў, не хацеў дапамагаць у ягоным разрабаванні ў інтарэсах “рускай справы”. Але пасля задушэння паўстання 1863 г. ён адчуваў непазбежнасць рэпрэсіяў у адносінах да свайго тварэння. Таму паводзіны папачыцеля музея былі досыць дваістымі. З аднаго боку, ён галасаваў разам з усімі, матывуючы гэта тым, што адзін ягоны голас супроць пяці не мог мець ніякага

значэння, а толькі даваў падставу меркаваць аб ягонай нядобранадзейнасці. З другога боку — Тышкевіч, як мог, супраціўляўся рэарганізацыі: утойваў каталогі і найбольш каштоўныя экспанаты, не з’яўляўся на паседжанні, быццам бы з-за хваробы. А ўрэшце напісаў афіцыйны пратэст.

Арганізацыйны перыяд у камісіі доўга не зацягнуўся, і ўжо праз шэсць дзён пасля стварэння, 3 сакавіка 1865 г., адбылося першае паседжанне. Яно распачалося чытаннем звароту галоўнага начальніка Паўночна-Заходняга краю Мураўёва да старшыні камісіі Карнілава. У гэтым “праграмным дакуменце” былі абазначаныя асноўныя акцэнты ў працы камісіі, як яе бачыў Мураўёў. “Лічу неабходным, — пісаў ён, — надаць Віленскаму музею адпаведны характар — быць месцам збору і захоўвання прадметаў, якія нагадваюць пра рускую народнасць і праваслаўе, што спрадвеку пануюць у гэтым краі”⁴. Экспанаты загадвалася падзяліць на чатыры катэгорыі. Тыя, што датычацца рускай народнасці, размяшчаць на першых лепшых месцах “дабы кождому из посетителей музея могли быть ясны и понятны эти живые свидетели... русской народной жизни”. На другім плане было месца прадметаў літоўска-рускіх. (Нават Мураўёў не мог ігнараваць наяўнасці помнікаў беларускай гісторыі.) Да трэцяга разраду, на думку генерал-губернатар, павінны адысці “рэчы агульнанавуковага характару”.

Усё, што тычылася польскай народнасці і гісторыі, экспанаты чацвёртай ступені каштоўнасці, загадвалася сабраць у асобную залу “до дальнейшего об оных распоряжения”.

Менавіта адборам экспанатаў чацвёртага разраду, што падлягалі “арышту” і “канфіскацыі”, і займалася камісія на працягу месяца. На трэцім паседжанні пачалі сартаванне. Аднак ускладняла працу тое, што апісанні музейных калекцый і каталогі, паводле словаў Стальпіна, даходзілі “весьма туго”. Часта яны не супадалі з наяўнымі экспанатамі. Архіварыюсу Гарбачэўскаму ўдалося адшукаць агульны інвентар музея, схаваны вучоным сакратаром Круповічам. Ён жа прааналізаваў пратаколы паседжанняў Археалагічнай камісіі за 1856–1857 гг. і выявіў сляды каштоўных помнікаў. Сярод якіх — 127 лістоў перапіскі рымскіх кардыналаў з уніяцкімі мітрапалітамі пра залічэнне Язафата Кунцэвіча да ліку святых ды копія акту Люблінскай вуніі 1569 г. Гэтыя дакументы былі далучаныя да экспанатаў чацвёртага разраду.

На сходзе 11 сакавіка 1865 г. Стальпін пачынае “біць трывогу”. Ён дакладвае, што першыя дні працы камісіі сведчаць пра злоўжыванні

пры музеі, неахвоту супрацоўнікаў спрыяць камісіі ды іхную відавочную варожасць. Стальпін хадайнічае перад Мураўёвым пра забарону любых дачыненняў Археалагічнай камісіі да музейных збораў.

Наступнага дня быў распачаты разгляд партрэтнай, бюставай і барэльефнай калекцый. Выкінулі 72 прадметы — партрэты мітрапаліта Булгака, Льва Сапегі, Барбары Радзівіл, Пана Каханку Радзівіла, бюсты Сыракомлі і Міцкевіча, надтрунныя барэльефы і бляхі шляхецкіх родаў, фрагменты архітэктурных упрыгожанняў.

Камісія пастаянна патрабуе ад Тышкевіча большага садзейнічання. Вучоны сакратар Круповіч, ён жа захавальнік музейнай бібліятэкі, некалькі разоў атрымлівае строгае папярэджанне і настойлівае патрабаванне прад'явіць усе апісанні і інвентары.

16 сакавіка працягваецца сартаванне партрэтаў і гравюраў, а таксама экспанатаў археалагічнага аддзела. Сярод 60-ці адабраных у чацвёрты разрад прадметаў — партрэты Стэфана Баторага, Марыны Мнішак, гравюры касцёлаў, сундук Пятра Скаргі, стол, на якім Станіслаў Аўгуст падпісаў вырак, мармуровы помнік жонкі Льва Сапегі, сцяг Радзівіла Пана Каханку.

17 сакавіка да крамольных экспанатаў далучаныя яшчэ семнаццаць. У іх ліку: вялізны сцяг з выявай Пагоні, што належаў Віленскай ратушы, пабіты моллю плашч Адама Міцкевіча і дзве пары ягоных эпалетаў, гітара паэта Красінскага. Разгледжаная вялікая калекцыя лістоў, граматаў і шыфраваных дэпешаў на розных мовах і аднесеная да чацвёртага разраду. Партрэты польскіх каралёў з аўтографамі даручана разабраць генералу Стальпіну.

20 сакавіка камісія “арыштавала” 64 прадметы, пазначаныя ў каталозе, — знакі масонскіх ложаў “Уладзіслаў Ягайла” і “Казімір Вялікі”, выява Сігізмунда III на бурштыне, зробленая ім самым, пярсцёнак з выявай Станіслава Аўгуста, пярсцёнка Касцюшкі, Юзафа Панятоўскага, гетмана Масальскага, святочныя келіхі з гербамі Радзівілаў, Сапегаў, Чартарыскіх, Агінскіх, Нарбутаў ды інш.

Тышкевіч абавязваецца прадставіць на наступнае паседжанне экспанаты, што значацца ў каталогу. 22 сакавіка папярчыцель музея аддае дванаццаць каштоўнасцяў, якія тут жа пад шасцю парадкавымі нумарамі залічваюцца да разраду небяспечных. “Тры знакі масонскай ложы “Шчырага Ліцвіна”, з лацінскімі літарамі G.L., што, на думцу графа, азначае “Танарлівы Ліцвін”, пярсцёнак грэка-ўніяцкіх мітрапалітаў, які даў Папа Іпацыю Пацею і які насіў пры сабе мітрапаліт Булгак, а па ягонае

смерці пярсцёнак атрымаў гр. Тышкевіч. Гэта апраўлены ў золата прадаўгаваты сапфір з выразнымі разнымі выявамі дванаццаці апосталаў... — гэтыя ды іншыя каштоўнасці не здолеў захаваць Тышкевіч.

Рэарганізатары запланавалі замяніць у экспазіцыі вітрыну з 72 пячаткамі зачыненых кляштараў, урадавых установаў, гарадоў, што валодалі магдэбургскім правам. З гэтай нагоды князь Шахоўскі атрымлівае даручэнне хадайнічаць перад Сямашкам і Мураўёвым аб перадачы ў музей пячатак ці адбіткаў з іх праваслаўных манастыроў, цэркваў і брацтваў.

У няўдзячную працу камісіі прыўносіць скандальнае адценне П.Бяссонаў. Прызначаны кіраваць каталагізацыяй бібліятэкі і калекцый, ён сварыцца са сваімі супрацоўнікамі і справаводам Рачынскім. А потым кідае гэтую працу. За год Бяссонаў так надакучыць начальніку навучальнай акругі, што Карнілаў у лісце да міністра асветы пяць разоў папросіць: “Дзеля рускай справы, зрабіце нам найвялікшую ласку, выбаўце нас ад Бяссонава”⁵.

29 сакавіка 1865 г. камісія скончыла сваю працу. Частка экспанатаў пад 256 нумарамі (можна меркаваць, што іх было значна больш) была прызнаная шкоднай. Я.Тышкевіч падае ў камісію ліст, поўны горычы і адчаю. Ён выказвае вялікае незадавальненне такой “рэарганізацыяй” і “покорнейше просит” перагледзець рашэнне.

Як аргумент Тышкевіч нагадвае царскім чыноўнікам гісторыю краю. “Да 1569 г. тутэйшы край захоўваў поўную палітычную самастойнасць... Вядома, што палякі не толькі не маглі набываць тут уласнасць, але нават займаць службовыя пасады. Літоўска-руское дваранства пільна за гэтым сачыла і свята бараніла свае правы”. Тышкевіч даводзіць, што ўласна эпоха ўладальніцтва Польшчы — з 1569 па 1795 гг. Значыць, калі ў літаральным сэнсе разумець загад Мураўёва, дык камісія павінна выключыць рэчы гэтага перыяду. Хаця без іх не можна ўявіць сабе гісторыю краю.

З несхаваным раздражненнем Тышкевіч пералічвае несправядліва, на яго думку, “арыштаваныя” экспанаты: партрэт канцлера Лява Сапегі, аўтара Літоўскага Статута, партрэт Догеля, родам ліцвіна, выдаўца “Codex Diplomaticus”, працы, якую мае кожнае еўрапейскае кнігасховішча, партрэт рускага генерала Касакоўскага, выявы заснавальніка абсерваторыі Пачобута, гісторыка Нарбута ды шмат іншае, што ніяк не можа быць аднесена да эпохі польскага ўладальніцтва. “Што небяспечнае ў барэльефе з

пліны, — з сарказмам пытаецца Тышкевіч, — з выявай Пятра з ключамі, аднесенага да чацвёртага разраду па той прычыне, што сп. Рачынскаму (справаводу камісіі) св. Пётр здаўся падобным да нейкага караля польскага?”

Аднак спадзяванні Тышкевіча на перагляд, як і трэба было чакаць, не спраўдзіліся. Сталыпін даслаў яму адказ, вытрыманы ў чыноўніцка-бюракратычным стылі: “Дело русское, чтобы оно не шло в разлад с делом правительственным, должно, между прочим, состоять в уразумении духа правительственных распоряжений, а не в адвокатской придирке к букве оных”. У гэтым лісце генерал-маёр прадэманстраваў і свой гістарычны досвед. “Калі б побач з партрэтам Сапегі вісеў і партрэт Астрожскага, з партрэтам аўтара “Codex Diplomaticus” — партрэт Сперанскага, з Нарбутам — Каяловіч, з Жылінскім — Сямашка... тады б думка аб пераўтварэнні Віленскага музея не прыйшла б у галаву га-лоўнаму начальніку краю”.

Сталыпін папракаў Тышкевіча ў тэндэнцыйнасці экспазіцый — малым падборы “рускіх” экспанатаў. Аднак гэта магло быць выпраўлена даданнем шэрагу новых рэчаў у выставачных залах, а не канфіскацыяй старых. Музей літаральна знішчаўся. Паводле словаў рускага гісторыка і этнографа Пыпіна, выдаленне прадметаў было падобнае да боязі прывіду, непрыстойнай для пануючай улады. “Дзіўна было б думаць, што прысутнасць старажытных рэчаў у гістарычным музеі можа ўяўляць нейкую небяспеку для рускай народнасці”⁶.

Тышкевіч у адказ аб’явіў Сталыпіну, што не мае намеру больш наведваць паседжанні камісіі. Хворым прадставіўся і Круповіч. Але асноўнае было здзейснена. Тры апошнія паседжанні камісія прысвяціла перапісцы з Мураўёвым і віншаванню яго з нагоды ўручэння графскага тытулу.

Віленскі музей, заснаваны Яўстахам Тышкевічам у 1855 г., перастаў існаваць у 1865 г.

Засяданіе двенадцатое, 16 марта 1865 года*

Подъ председательством дѣйств. стат. совѣт. И.П.Корнилова, присутствовали: князь М.В.Шаховской-Стрѣшневъ, графъ Е.П.Тышкевичъ, П.А.Безсоновъ, отецъ А.И.Пшолко и Н.И.Горбачевскій. Въ засѣданій присутствовалъ свиты Е.И.В. ген. маіоръ А.Д.Столыпинъ.

Комиссія окончила осмотръ портретовъ и гравюръ, какъ вошедшихъ въ доставленное ей описаніе, такъ и не показанныхъ въ немъ. Осмотрѣны предметы сего рода, а также и нѣкоторые изъ археологическаго отдела, въ залахъ археологической и орнитологической. — Отмѣчены къ отдѣленію въ послѣдній разрядъ подъ следующими номерами: 93) копія барельефа надгробнаго памятника Кохановскому, 94) портретъ Януша Тышкевича, 95) бюстъ Нишковскаго, 96) портретъ Тышкевича, 97) тожъ іезуита Ленчицкаго; 98) мраморный памятникъ женѣ Льва Сапѣги, 99) Ельскаго барельефъ мира 1856 г., 100) гравированный видъ костела Антокольскаго, 101) портретъ Сарбiевскаго, 103) мраморная столовая доска съ латинскою надписью, 104) бюстъ маршала Ромера, 105) столъ, на которомъ будто бы Станиславъ Августъ подписалъ отреченіе, 106) епископа Тышкевича, 107) барельефъ Любецкаго, 108) *Знамя*, 109) Яна Тышкевича, 110) примаса Понятовскаго, 111) Тизенгауза, 112) Радзивила, 113) Маринки Мнишекъ, 114) Володковича, разстрѣляннаго въ Минске, 115) маршала Тышкевича, 116) Монаха Кордецкаго, 117) Ходкевича, 118) Николая Вольскаго, основателя монастыря кременецкаго **, 119) епископа Коссаковскаго, 120) Родiевскаго, 121) Букатаго, 122) Коссаковскаго, участника въ барской конфедераціи, повѣшеннаго 1794 поляками въ Вильнѣ за отступничество, 123) Варвары Радзивиль, 124) Михаила Вишневецкаго, 125) Владислава III, 126) Владислава IV, 127) монахини Тышкевичевой, 128) Станислава Лещинскаго, 129) *Знамя* съ гербомъ Налэнчъ, 130) бюстъ Липинскаго, 131) Станислава Августа, 132) Чернецкаго, 133) Августъ III, 134) *Знамя* пане коханку Радзивила, 135) Богуша, 136) Изображеніе Съцинскаго, трупъ коего доселѣ хранится въ костелѣ м. Упиты поневѣжскаго уѣзда, какъ непринятый землею за сорваніе сейма, 137) сундукъ Петра Скаргі, 138) барельефъ Чарнецкаго, 139) бюстъ Станислава Августа, 140) портретъ Стефана Баторія, 141) Кентембрикъ, духовникъ Радзивиловой, 142) черепъ Бекеша съ шапочкою на немъ, 143) Понятовскаго, 144) Войцехъ Радзивиль, 145) бюстъ Якутовича, музейнаго чичероне, 146) Станислава Августа, 147) Сигизмунда Стараго, 148) чепракъ Станислава Августа; на лѣстницѣ, 149) барельефъ неизвестный, 150) профессора Юндзила, 151) доска съ именами маршалковъ сейма 1581 г., 152) и 153) неизвестные. Графъ Тышкевичъ объявилъ № 151 — имена верховныхъ маршалковъ литовскаго трибунала.

2) Членъ П.А.Безсоновъ объявилъ, что въ засѣданіе 17 марта прибыть не можетъ, по причинѣ отпуска учителей и учениковъ состоящаго подъ управленіемъ его Раввинскаго училища. Подписали: И.Корниловъ, флигель-адъютантъ князь Шаховской-Стрѣшневъ, графъ Евстафій Тышкевичъ, коллежскій совѣтникъ Горбачевскій, священникъ А. Пщолко, Александръ Рачинскій.

Засѣданіе тринадцатое, 17 марта 1865 года

Подъ предсѣдательствомъ дѣйствительнаго статскаго советника И.П.Корнилова, присутствовали: князь М.В.Шаховскій-Стрѣшневъ, графъ Е.П.Тышкевичъ, отецъ А.І.Пщолко и Н.И.Горбачевскій. Въ засѣданіи присутствовалъ свиты Е.И.В. ген.-маіоръ А.Д.Столыпінъ.

1) Осмотрѣны частію значущіеся, частію необозначенные въ каталогѣ и отнесенные въ послѣдній разрядъ предметы подъ №: 154) Троцкое знамя съ именемъ Сигизмунда III; 155) огромное знамя съ изображеніемъ всадника, присланное, какъ заявилъ гр. Тышкевичъ, изъ городской виленской ратуши въ музеумъ генераль-губернаторомъ Назимовымъ; 156) кайма отъ занавѣса той кровати, на которой умеръ Владиславъ IV въ Меречѣ; 157) чепракъ, будто бы подъ Вѣною принадлежавшій Собѣскому; 158) шапочка, въ которой умеръ поэтъ Нѣмцевичъ въ Парижѣ; 159) каска полка Чарторыйскихъ; 160) шапка конфедератка; 161) халатъ Понятовскаго и два полжупана; 162) три кунтуша; 163) мундирные кафтаны: зеленый артиллерійскій — Костюшки, съ шитымъ воротникомъ — Снядѣцкаго, и два жилета; 164) уланская шапка польскихъ войскъ; 165) гетмана Забѣллы шапка, съ гербомъ всадника; 166) маска Ходкевича; 167) портретъ Чарторыйскаго; 168) бюстъ Кохановскаго; 169) бюстикъ Гофмановой, урожденной Танской, эмигрантки 1831 г., умершей въ Парижѣ; 170) гитара поэта Карпинскаго; 171) съденный молью плащъ Мицкевича и двѣ пары эпoletъ.

2) Осмотрѣны въ стѣнныхъ витринахъ библіотеки литографическіе портреты польскихъ королей и членовъ ихъ *семействъ*, а также выставленные рядомъ съ ними автографы ихъ въ подписяхъ подъ письмами и грамотами, конверты, къ письмамъ принадлежавшіе, и печать, оттиснутая на бумагѣ. Таковыхъ оказалось въ четырехъ витринахъ № 172) литографій четырнадцать, № 173) грамотъ, писемъ,

шифрованных депешъ, съ подписями на языкахъ латинскомъ, французскомъ и польскомъ — шестьдесятъ, печать — одна.

Постановили: вещи и предметы сіи отнести къ последнему разряду. Означенные въ статьѣ первой поместить для храненія въ определенную для сего комнату. Изъ описанныхъ во второй статьѣ писемъ, грамотъ, шифровъ, конвертовъ и изображеній: портреты передать къ разбору и размѣщенію въ портфели А.Д.Столыпину, вмѣстѣ съ этикетками литографа Дзвонковского, а рукописи запечатать въ общій пакетъ подъ № 173) приобщить къ предметамъ послѣдняго разряда. Впредь же, во избежаніе сомнѣній о происхожденіи документовъ, выставлять таковыя въ витринахъ *развернутыми*. Подписали: И.Корниловъ, князь Шаховской-Стрѣшневъ; графъ Евстафій Тышкевичъ, свящ. А.Пщолко, коллежскій совѣтникъ Горбачевскій, Александръ Рачинскій.

¹ Дневник заседаний комиссии для разбора предметов, находящихся в Виленском музее древностей. Вильна. 1865.

² Улащик Н.Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. М., 1973. С. 81.

³ Тамсама. С. 92.

⁴ Дневник заседаний... С. 3.

⁵ Корнилов И.П. Русское дело в Северо-Западном крае. СПб., 1908. С. 214.

⁶ Пыпин А.Н. История русской этнографии. СПб. 1892. С. 120.

* Друкуеца паводле выдання: Дневник заседаний комиссии разбора предметов, находящихся в Виленском музее древностей. Вильня, 1865.

** Знаменитаго насильніка, построившаго въ православной местности латинскій костель и заставлявшаго крестьянъ ходить въ оный подъ страхомъ пени-вола на костель. Досель употребляется крестьянская поговорка: Звонъ ревяць — вола тягнецъ.

Спадчына. 1995. № 2. С. 137–145.

Владимир МАЦКЕВИЧ

“Что имеем — не храним, потеряем — плачем”

Сегодня в дискуссию по проблемам возвращения культурных ценностей вступает Владимир Мацкевич, председатель Комитета государственной безопасности Республики Беларусь.

Как часто в сообщениях о найденных в архивах раритетах, задержанных на границе книгах, иконах, картинах, предметах антиквари-

ата мы слышим: “Возвращено государству с помощью Комитета государственной безопасности”.

Поэтому первый вопрос Владимиру Александровичу:

— Мне казалось, что розыск художественных, исторических ценностей не ваши “профиль”? Почему же КГБ так активно занимается этими проблемами?

— Прежде всего мы граждане своей страны, а потом уж сотрудники спецслужбы. И в работе по розыску и возвращению художественно-культурных ценностей руководствуемся чувством гражданского долга. По нашему твердому убеждению, национальная безопасность и национальное самосознание неразделимы, второе является духовным содержанием первого. Поэтому-то мы и стараемся возвращать стране ее культурное достояние.

— Каковы результаты этой работы, что удалось вернуть?

— Это конфискованные ценности из числа похищенных и вывозившихся за пределы Беларуси контрабандным путем. Работа в этом направлении ведется всеми подразделениями по республике. Но наибольший вклад внесли сотрудники Управления по борьбе с организованной преступностью центрального аппарата и наши пограничные управления в Гродно и Бресте.

Местным музеям и фондам переданы иконы, картины, предметы декоративно-прикладного искусства, нумизматики. Приятно отметить, что некоторые из них, как считают специалисты, не имеют материальной оценки. Вот, например, Белорусской православной церкви возвращены 25 икон. Некоторые из них относятся к XIV–XVI векам. Буквально в феврале этого года состоялся суд над гражданином Ш. из Гродно. Специализировался он на вывозе икон и предметов культа, чем давно привлек внимание гродненских контрразведчиков. Трижды отделялся штрафами. Дело дошло до суда после того, как в очередной раз он попался на попытке вывоза крупной партии икон и предметов религиозного культа общей стоимостью около 7000 долларов США. В ходе следствия у его поставщика обнаружено и изъято 37 икон, представляющих историко-художественную ценность и приготовленных для очередной поставки за границу.

За последние годы нашими брестскими коллегами передано в музей более 600 единиц спасенных предметов художественно-исторического значения. Картины, холодное оружие, изделия декоративно-при-

кладного искусства, нумизматики, быта, эмальерного искусства: медалионы, подвески, мелкая пластика.

Усилиями сотрудников разведки найдена книга “Жития святых”, изданная в Могилеве в 1702 году “старанием и коштом” печатника Максима Воцанки в типографии “Богоявления Господни”. Книга была издана всего в нескольких экземплярах, а в Беларуси, где она появилась на свет, не было ни одного. Сейчас книга находится в Национальной библиотеке и станет достоянием исследователей, широкого круга нашей интеллигенции.

Могилевским управлением КГБ на протяжении 4 лет ведется розыск исчезнувших во время войны уникальных ценностей, куда входили такие предметы, как золотой и серебряный ключи от города Могилева, булава Сигизмунда III, коллекция икон XIII–XVI веков работы белорусских мастеров, золотые изделия из раскопок Помпеи и др. Вместе с ними исчез и крест Евфросиньи Полоцкой — наша национальная святыня. Отработан ряд версий, разысканы и опрошены десятки возможных свидетелей событий тех времен. К сожалению, результатов это пока не принесло. Тем не менее надежды на благополучный исход не теряем.

Оказываем мы содействие и в написании “Книги памяти”, помогаем белорусским ученым в их исследовательской работе по закрытию многочисленных “белых пятен” нашей истории.

Наряду с историко-культурными ценностями передаем мы и обнаруженные в архивах факсимильные документы выдающихся представителей литературы, ученых и др. В их числе Я.Купала, Я.Колас, их близкий сподвижник, зачинатель газеты “Наша Ніва”, Александр Власов. Надеемся продолжить этот список.

В прошлом году нашим украинским друзьям через посольство передан факсимильный документ классика украинской литературы Владимира Сосюры. Это не известный доселе вариант вступления к поэме “Мазепа”.

— *Вашей службе часто приходится сталкиваться с контрабандным вывозом художественных ценностей. Какие меры необходимо принять, чтобы перекрыть каналы миграции народного достояния?*

— Вопрос, прямо скажем, актуальный. Больше всего трудностей нам доставляют сверхблагоприятные условия для доморощенных бизнесменов от искусства. Это прежде всего “прозрачность” наших

границ. Недавно наши сотрудники дважды теряли след одного контрабандиста. Дважды “доводили” его до литовской границы (неохраняемых ее участков), где он уходил на автомобиле по известным только ему лесным и проселочным дорогам. На третий раз все же взяли. Вывозил он очередную партию икон и других ценностей. Использовал прием моментальной передачи, т.е. с сопредельной стороны в обусловленном месте его ждали “купцы”. Обмен — товар-деньги — и в разные стороны. Занимала эта операция минимум времени. А происходит это потому, что живем по пословице “Что имеем — не храним, потеряем — плачем”. А потеряли мы немало, прежде всего потому, что не защитили наше достояние законом, с одной стороны, а с другой — до сих пор не приняли эффективных мер к розыску и возвращению утраченного.

В настоящее время разработан проект положения “О порядке перемещения культурных ценностей с территории Республики Беларусь, на территорию Республики Беларусь и через таможенную границу единой таможенной зоны Таможенного союза”. Принятие документа позволило бы в значительной мере регламентировать и нашу работу. Что самое главное, он дает определение культурно-художественным ценностям, оговаривает, что разрешено к вывозу, а что запрещено, и является достоянием страны.

Подспорьем в работе, безусловно, станет постановление Совета Министров Республики Беларусь от 18 марта 1997 года № 218 “Об установлении запретов и ограничений на перемещение вещей через таможенную границу Республики Беларусь” и утвержденный этим документом “Перечень вещей, запрещенных к перемещению через таможенную границу Республики Беларусь”. Но полностью всех проблем это не решит. Возьмите хотя бы такой аспект, как ведение раскопок. Даже если и есть на то “благословение сверху”, итоги этой работы остаются вне контроля.

Кроме того, наши сотрудники, сталкивающиеся с этими проблемами, полагают необходимым провести тщательную инвентаризацию историко-культурных ценностей, находящихся как в музеях, так и частных коллекциях. На этой основе следовало бы составить подробный кадастр по их учету. Вот свежий пример. Совместно с органами таможенного контроля 8 апреля в аэропорту “Минск-2” был пресечен вывоз за границу иностранным гражданином нескольких печатных изданий, относящихся к XVIII веку. По оценке специалистов, книги

представляют значительную художественную и историческую ценность. Как вы могли заметить, в нашем разговоре мы вновь и вновь возвращаемся к прорехам в законодательстве. Этим успешно пользуются и бизнесмены. Государство же продолжает нести потери, к сожалению, порой необратимые. Другими словами, с принятием положения, видимо, следовало бы поторопиться. Понятно, что первоочередной задачей является решение экономических вопросов, но духовную первооснову общества оставлять без внимания тоже недопустимо.

Я присоединяюсь к мнению многих белорусских специалистов, которые считают, что работу по розыску и возвращению культурно-художественных ценностей необходимо поставить на государственную основу. Посудите сами, много ли могут сделать общественные организации или вообще одиночки. Без них не обойтись, но их деятельность должна координироваться и поддерживаться государством. Выход видится в создании в рамках Совета Министров комиссии по розыску и возвращению наших национальных реликвий. Комиссия могла бы привлечь специалистов как отечественных, так и зарубежных...

Спасибо газете “Рэспубліка” за проводимую работу, очень нужную и важную для страны, и за предоставленную возможность принять участие в развернутой на страницах издания дискуссии.

Беседовала Тамара Абакумовская

Рэспубліка. 1997. 17 мая.

Генадзь СЕМЯНЧУК

“Беларусіка” ў фондах

Галоўнага архіва старажытных актаў у Варшаве

Галоўны архіў старажытных актаў у Варшаве (Archiwum Główne Akt Dawnych — AGAD; гэтую лацінскую абрэвіатуру мы і будзем выкарыстоўваць) лічыцца адным з найбольш аўтарытэтных і вядомых у Еўропе. Заснаваны ён князем Варшаўскага княства Фрыдрыхам Аўгустам 2 лістапада 1808 г. і ўжо больш як 180 гадоў амаль без перапынкаў, акрамя цяжкіх ваенных часоў служыць наваковай скарбніцай для шматлікіх пакаленняў гісторыкаў. Апошнім часам усё часцей да багаццяў гэтага сховішча дакранаюцца даследнікі з Беларусі,

Літвы і Украіны. Тым больш каштоўнымі для нас будуць нячастыя інфармацыйныя выданні накшталт “інфарматара аб фондах”, выданага супрацоўнікамі AGAD (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie. Opracowanie zbiorowe pod red. T.Zielińskiej. Warszawa, 1992. — 311 s. Nakład 800 egz.)

Сёння AGAD размешчаны ў Варшаве на вул. Доўгай, 7 (Długa, 7) у былым палацы Рачынскіх. У фондах архіву захоўваюцца пераважна матэрыялы, якія датычаць непасрэдна гісторыі Польшчы, а таксама суседніх краінаў, шчыльная сувязь паміж якімі вызначаная аб’ектыўна і гістарычна.

Агульная колькасць фондавых адзінак на пачатак 90-х гг. складае больш за 400 тыс. кніг, пачкаў і папак, актавых матэрыялаў, 8727 пергаментных дакументаў і больш як 36 тыс. планаў і мапаў. Храналагічна дакументы абымаюць шырокія межы ад 1155 г. да 80-х гадоў XX ст. Праца ў архіве структурна падзеленая паміж 4 адзінкамі: I аддзел — акты органаў улады, дзяржаўных і грамадскіх інстытутаў ад старадаўніх часоў да 1795 г.; II аддзел — акты органаў улады, устаноў і грамадскіх інстытутаў ад 1795 па 1918 г.; III аддзел — акты сем’яў і прыватных асобаў, а таксама іхных маёмасцяў і дзейнасці; IV аддзел — калекцыя картаграфічных матэрыялаў.

У першым адзеле архіву для беларусазнаўцаў найбольш значнымі з’яўляюцца наступныя зборы:

- Літоўская метрыка — транскрыпцыя;
- Сумарыюш Літоўскай метрыкі;
- Збор Пергаментных дакументаў;
- Збор Папярowych дакументаў;
- Архіў Чатырохгадовага сойму.

Першы налічвае 31 архіўную адзінку, якія датуюцца 1440–1582 і 1775–1792 гг. Аднак сярод іх толькі адна кніга ўяўляе сабою аўтэнтны Літоўскай метрыкі, складзенай у 1775–1792 гг. з пацверджаннем прывілеяў, з наданнем грамадзянства ВКЛ і РП (індыгенатаў), ганаровых званняў і пасадаў (набілітацыяў). Астатнія 30 адзінак — копіі з старажытнейшых кніг Метрыкі (1440–1582), зробленыя ў Варшаве ў 70–80-х гг. XVIII ст. лацінскім альфабэтам. За гэты час былі перапісаныя 63 арыгінальныя кнігі. Асноўную частку іхнага зместу складаюць тыповыя канцелярскія паперы: шматлікія граматы і прывілеі князёў ВКЛ; зацверджанні ўмоваў (трансакцыяў); трактаты і дыпламатычныя дакументы, якія характарызуюць дачыненні паміж ВКЛ (з 1569 г. —

РП) з Маскоўскаю дзяржаваю і татарскімі ханствамі; інвентары маёмасных адзінак. Сярод іх сустракаюцца таксама матэрыялы іншага характару. Напрыклад, 2 тамы Метрыкі каралевы Боны, 2 тамы кароткага пераказу зместу дакументаў з архіву ВКЛ, якія паходзяць з 1386–1491 гг., і інш.

Другі фонд — гэта 15 архіўных адзінак, якія ўключаюць кароткі пераказ зместу дакументаў, запісаных у кнігі Метрыкі ВКЛ (Сумарыюш). Упарадкаванне Літоўскай метрыкі было зробленае ў Варшаве ў 40-я гг. XVIII ст. Але ж і тут не абышлося без бачных пропускаў. У Сумарыюшы адсутнічае змест каля 130 тамоў Метрыкі.

Вельмі каштоўны і цікавы фонд, які ўмоўна завецца “*Збор пергаментных дакументаў*”. Гэта 8727 архіўных адзінак на лацінскай, польскай, рускай (старабеларускай), расейскай, нямецкай, італьянскай, французскай, чэшскай, армянскай мовах і нават напісаных уйгурскім альфабэтам. Храналагічна матэрыялы дагуюцца вельмі шырока — ад 159 па 1939 год. Для нас найбольшую цікавасць маюць 1144 пергаментныя дакументы, перададзеныя ў гэты збор з фонду “Варшаўскі архіў Радзівілаў” (сігнатуры 7212–8385, 8385–8437, 8681). Гэта каля 100 адзінак агульнадзяржаўнага характару з архіву ВКЛ, розныя прывілеі і граматы віленскіх князёў літоўскіх, каралёў Польшчы і Рэчы Паспалітай, дадзеныя гэтай славутай сям’і на атрыманне пасадаў, ганаровых званняў і маёнткаў, а таксама дакументы, наадварот, выдадзеныя Радзівіламі розным асобам. Як вядома, шмат хто з гэтага роду займаў найвышэйшыя пасады ў ВКЛ і меў значныя ўплывы на яго ўнутры- і замежнапалітычнае жыццё.

Акрамя пергаментных дакументаў са збору Радзівілаў, пэўнае дачыненне да гісторыі Беларусі маюць 107 адзінак з фонду “Архіў Тызенгаўзаў”, якія паходзяць з XIII ст., 1361–1595 і 1749–1785 гг. (сігнатуры 5881, 5936–6040, 7133), 4 адзінкі з фонду “Архіў Патоцкіх з Росі” ці “Роскі архіў” (сігнатуры 8905–8907, 8932) ды іншых асобаў і сем’яў (Браніцкіх, Замойскіх). Яны датычацца галоўным чынам маёмасных справаў (тастаманты, надзелы сямейных уладанняў, спадчынныя дакументы, шлюбныя ўмовы) і прывілеяў для гэтых сем’яў ці канкрэтных асобаў. Гэты фонд таксама вельмі каштоўны для сфрагістаў. Бо пры балыпыні дакументаў захаваліся адціскі розных пячатак.

Збор папяровых дакументаў — 4319 адзінак захавання з 1395 па 1931 гг. Дакументы гэтага збору датычаць шмат якіх бакоў жыцця гра-

мадства: універсалы каралёў Рэчы Паспалітай на правядзенне соймаў і тэрміны папярэдніх соймаў, універсалы ваяводаў ці кашталянаў на правядзенне соймаў дзеля выбараў кандыдатаў для земскіх урадаў, універсалы Барскай і Таргавіцкай канфедэрацыяў. Цікавыя матэрыялы адносяцца да ваеннай гісторыі: гэта каралеўскія ўніверсалы на абвешчанне паспалітых рушанняў, універсалы каронных і вялікакняскіх гетманаў, дакументы, звязаныя з нацыянальна-вызваленчымі рухамі XVIII–XIX стст. Даволі значную групу ўяўляюць выпісы актаў Літоўскай метрыкі, Судовага трыбуналу, з гродскіх і земскіх кніг і інш.

У архіве захоўваецца багата дакументаў, якія паходзяць з другой паловы XVIII – пачатку XIX стст. і адлюстроўваюць падзеі гэтага перыяду. У зборах “*Архіў Чатырохгадовага сойму*” і “*Так званая Літоўская метрыка*”, “*Попелаў*”, “*Карэспандэнцыя Станіслава Аўгуста*” сабраныя матэрыялы, якія характарызуюць унутраную і замежную палітыку адміністрацыі Рэчы Паспалітай у часы кіравання караля Станіслава Панятоўскага, вельмі вялікая яго эпістальная спадчына, матэрыялы соймаў (найперш трэба назваць “*Вялікі Сойм*” і Горадзенскі 1793 г.), акты Адукацыйнай камісіі, Вайсковай камісіі Абодвух Народаў і інш.

Захавалася шмат дакументаў, якія маюць дачыненне да паўстання пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі. У зборы “*Архіў Польскага каралеўства*” маюцца матэрыялы, звязаныя непасрэдна з канцылярый самога Т.Касцюшкі і Т.Ваўжэцкага, улёткі часоў паўстання ёсць у зборы “*Попелаў*”, архіваліі кіраўніцтва і адміністрацыйных адзінак паўстання знаходзяцца ў зборы “*Так званая Літоўская метрыка*”.

Эканамічная гісторыя Беларусі XVIII ст. фрагментарна прадстаўленая ў зборы “*Камеральны Архіў*”: акты горадзенскай, магілёўскай, навадворскай каралеўскіх эканоміяў; матэрыялы дзейнасці Каралеўскае Скарбовае камісіі (асабліва шмат захавалася з часоў Станіслава Аўгуста Панятоўскага) і інш.

У пэўным сэнсе для даследнікаў-медыевістаў будуць цікавымі матэрыялы фонду “*Земскія і гродскія акты*”, і у першую чаргу актавыя кнігі з тэрыторыі Падляшша, шчыльна звязанай гістарычна з лёсам і традыцыямі беларускіх земляў ВКЛ. Гэта 199 земскіх і гродскіх кніг з Бельска, Бранска, Драгічына, Ганёндза, Мельніка, Саколкі, Суража ад 1474 па 1794 гг.

Паводле колькасці архіўных адзінак найбуйнейшым з’яўляецца другі аддзел архіву “*Акты органаў улады, устаноў і грамадскіх інстытутаў ад 1795 па 1918 гг.*”. У асноўным матэрыялы геаграфічна

адносяцца да тэрыторыі сучаснае Польшчы. Найцікавейшымі для гісторыкаў Беларусі, магчыма, будуць фонды, звязаныя з падзеямі часоў Лістападаўскага (1830–1831 гг.) і Студзеньскага (1863–1864 гг.) паўстанняў, а таксама фонды карных інстытуцыяў Расейскай імперыі XIX ст., якія дзейнічалі ў Царстве Польскім. Зацікаўленасць могуць выклікаць і рэшткі (48 архіўных адзінак) матэрыялаў збору *“Менскае кола Варшаўскага таварыства апекі над помнікамі мінуўшчыны”*. Але ж у асноўным гэта дакументы, якія датычаць Лістападаўскага паўстання і наступных рэпрэсіяў на тэрыторыі Менскай губерні. У фондзе *“Метрычныя кнігі і іншыя акты з архіваў парафіяльных устаноў і канфесійных гмінаў з гэтак званых забужанскіх тэрыторыяў”* сярод больш чым 3 тыс. адзінак знаходзяцца дакументы евангеліцкіх суполак Вільні і Горадні. Напрыклад, копіі тастамантаў і спісы маёнткаў (копія загаду караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага, які надае дом і зямлю ў Горадні), пратаколы паседжанняў Прэзбітэрскай Рады горадзенскай грамады.

Яшчэ багацейшы на крыніцы з гісторыі Беларусі трэці аддзел AGAD *“Акты сем’яў і прыватных асобаў...”* і у першую чаргу неабходна вылучыць фонд *“Варшаўскі архіў Радзівілаў”*. Гэта 250 бягучых метраў дакументаў, сярод якіх 1144 пергаментныя і каля 1500 мапаў і планаў (дзве апошнія катэгорыі матэрыялаў знаходзяцца ў адпаведных 1 і 4 аддзелах архіву). Храналагічна яны абымаюць перыяд ад 1190 г. да XX ст. Напісаныя па-руску (старабеларуску), па-польску, па-лацінску, па-габрэйску і асноўнымі еўрапейскімі мовамі. Збор уяўляе сабою фрагменты архіваў розных галінаў роду Радзівілаў ад яго пачынальнікаў з сярэдзіны XV ст.: спадчына згаслай у XVI ст. лініі На Ганёндзу і Метэлях, згаслай у XVII ст. лініі На Олыцы, а таксама На Біржах і Дубінках, як і скончанай у пачатку XIX ст. нясвіжскай і олыцкай лініі. Акрамя гэтых — значная колькасць папераў клецае лініі Радзівілаў, прадстаўнікі якой у XIX ст. перанялі ў спадчыну Нясвіж, Олыку і іншыя маёмасці згаслых галінаў роду.

Вялікі архіў Радзівілаў яшчэ ў другой палове XIX ст. быў упарадкаваны і падзелены на 34 аддзелы. У пачатку XX ст. бальшыню з гэтых аддзелаў Радзівілы вывезлі да сваёй рэзідэнцыі ў Варшаве. Менавіта яны былі перанятыя AGADам. Сярод гэтых дакументаў знаходзім вялікую колькасць эпістальных крыніцаў. Гэта лісты да Радзівілаў і іхных сваякоў (Сабескіх і інш.) ад польскіх каралёў і вялікіх князёў літоўскіх, а таксама імператараў, каралёў, князёў і гаспадароў

ды іхных родзічаў з Францыі, Даніі, Швецыі, Англіі, Расеі, Малдовы, Ваталіі, Германскай імперыі, Курляндыі (з 1533 па 1818 год). З другога боку, арыгіналы і копіі лістоў Радзівілаў да розных асобаў з 1530 па 1884 гг.: вялікага гетмана літоўскага Крыштапа (памёр у 1640 г.), канюшага літоўскага Багуслава (памёр у 1669 г.) і ягоных дачок Людвікі Караліны і Ганны; вялікага гетмана літоўскага Міхала Казімера Рыбанькі (памёр у 1762 г.), падчашага літоўскага Гераніма Флярыяна (памёр у 1760 г.), віленскага ваяводы Караля Станіслава Пяне Каханку (памёр у 1790 г.) і іншых. У аддзеле “Гістарычныя дакументы” знаходзяцца арыгінальныя матэрыялы аб грамадскай і палітычнай дзейнасці Радзівілаў ды іхных сваякоў (Сапегаў, Кішкаў, Пшэбендоўскіх і інш.) з XVI–XVIII стст.; фрагментарныя акты з архіву Вялікага Княства Літоўскага (аўтэнтычныя ці блізкія па часе копіі) з гэтага ж перыяду, розныя справы соймаў, дыпламатычныя і ваенныя акты, публіцыстыка, рукапісы тыпу *gilva regum*. Вельмі важныя гістарычныя дакументы даследнік знойдзе ў аддзеле “*Дыярыюшы*”. Гэта дзённікі соймаў, канфедэрацыяў і розных камісіяў, кніга Сыгіянт Меншай Канцылярыі ВКЛ з 1709–1719 гг., рэстр падымнага падатку з 1650 г. і рэстр дымаў (абюрата) з 1690 г. у ВКЛ. Тамсама захоўваюцца копіі карэспандэнцыі Януша Радзівіла з 1649–1652 гг. і Багуслава Радзівіла з 1658–1660 гг., прыватныя паперы і запісы Міхала Казімера Рыбанькі і Гераніма Радзівіла. 761 архіўная адзінка з гісторыі войска ВКЛ за 1437 г., 1567–1771 гг. і радзівілаўскай міліцыі за 1658–1821 гг. Стасункі Радзівілаў з рэлігійнымі інстытуцыямі ўсіх хрысціянскіх вызнанняў зафіксаваныя ў 734 архіўных адзінках за 1514–1891 гг., вылучаных у асобны аддзел агульнага фонду.

Значную частку Радзівілаўскага збору ў Варшаве складаюць дакументы эканамічнай і адміністрацыйнай гісторыі маёмасцяў, якія належалі Радзівілам на тэрыторыі Беларусі, Літвы і Польшчы з XVI па XIX ст. Гэта:

— акты нясвіжскай, клецкай, давыд-гарадоцкай ардынацыяў, бабруйскага, барысаўскага, крычаўскага, юрбарскага старостваў, берасцейскай і шавельскай эканоміяў да іншых;

— матэрыялы, якія адносяцца да юрыдык, пляцаў і меншых уладанняў у Вільні, Варшаве, Берасці, Горадні, Наваградку, Менску, Коўне, Львове і інш.;

— дакументы прамысловых прадпрыемстваў з радзівілаўскіх маёнткаў, у тым ліку гутаў шкла ў Налібаках і Урэччы, персіярні ў

Слуцку, ткацкіх мануфактураў у Нясвіжы і Карэлічах, рудні ў Налібаках, цукроўні ў Карэлічах і Івані ды інш.; 5408 архіўных адзінак інвентароў ключоў ды іхных частак, фальваркаў, вёсак, засценкаў і рэзідэнцыяў (галоўным чынам Нясвіжа і Белай), якія былі ўладаннямі галін роду Радзівілаў, а пазней, у XIX ст., — Вітгенштэйнаў. У аддзеле “Дакументы, якія адносяцца да ўладанняў” захоўваецца 157 папак з актамі аб маёмасных і спадчынных правах Радзівілаў на ключы Слуцк, Капыль, Койданава, Карэлічы, Копысь, Беліца, Лахва, Славатычы і інш. Тамсама маюцца акты, якія адносяцца да мястэчка Мір.

Аддзел “*Рэестры скарбцаў і ўсёй рухомай маёмасці*” — гэта спісы маёмасці і багаццяў, якія належалі Радзівілам і захоўваліся ў шматлікіх рэзідэнцыях, галоўным чынам у Нясвіжы, Слуцку, Біржах і Белай, а таксама вызначэнне іх коштаў. Рэестры арсеналаў, стайні, транспартных сродкаў, паляўнічага і коннага інвентару, колькасці коней ды іншай жывёлы, сабак і сакалоў; кухоннае і сталовае начынне, абстаноўка і ўпрыгожанні жылых пакояў (мэбля, абіўка, карціны і інш.), прадметаў асабістага ўжытку — адзення, абутку, біжутэрыі. У Радзівілаўскім фондзе захоўваюцца шматлікія каталогі, спісы, інвентары, сумарыношы, вопісы архіваў і бібліятэк у Нясвіжы, Біржах, Белай, Каралёўцы. Сярод іх вопісы архіўных адзінак з архіваў ВКЛ, г. зв. рукапісныя газеткі, якія ўтрымліваюць інфармацыю з розных цэнтраў РП (Варшава, Вільня, Познань, Горадня, Львоў і інш.) і замежных (Парыж, Мадрыд, Рым, Лондан, Вена і інш.).

З родам Радзівілаў звязаныя яшчэ некалькі фондаў у Варшаве. “*Архіў Радзівілаў з Паланэчкі*” — гэта дакументы XV–XIX стст., якія датычаць правоў радзівілаўскага роду на маёнткі Палонка, Паланэчка і Турэц Наваградскага павета, Лявонпаль і Гусакі Браслаўскага павета, Тавяны і Дзевялтоў Вількамірскага павета. Побач з названымі дакументамі ў гэтым фондзе захоўваюцца матэрыялы (гаспадарчыя, спадчынныя) папярэдніх уласнікаў адзначаных маёмасцяў: Глябовічаў, Рудамінаў Дусяцкіх і інш. У фондзе “*Архіў Радзівілаў з Небарова*” даследнікаў гісторыі Беларусі павінны зацікавіць гаспадарча-адміністрацыйныя матэрыялы да Цімкавічаў, фальварку Чамяры ў Берасцейскім павеце, Олыцкай ардынацыі і інш. Сярод нешматлікіх асабіста-радзінных архіваляў небароўскай галіны Радзівілаў неабходна адзначыць “Дзённік” Багуслава Радзівіла з 1661–1666 гг.

Таксама значным зборам дакументаў з гісторыі Беларусі з’яўляецца г. зв. “*Роскі архіў*”. Назва фонду паходзіць ад мястэчка Рось у

Ваўкавыскім раёне, дзе ў XIX ст. вядомая ў Рэчы Паспалітай радзіна Патоцкіх сабрала свой архіў, да якога пазней былі далучаныя перанятыя імі ў спадчыну дакументы Браніцкіх з Беластока і Сапегаў з Боцькаў (сённяшняя Беласточчына). Гэта 52 бягучыя метры архіўных адзінак, якія датуюцца 1372, 1406, 1437, 1480–1911 гг. і напісаныя па-польску, па-руску (старабеларуску), па-расейску, па-лацінску, па-ангельску, па-нямецку, па-французску і па-італьянску. Там утрымліваецца карэспандэнцыя як да прадстаўнікоў названых родаў, гэтак і ад іх — у асноўным эпістальная спадчына Юзафа Сапегі, падскарбія надворнага ВКЛ, Яна Клемэна Браніцкага, вялікага гетмана кароннага, Патоцкіх з Росі — Стэфана (памёр у 1910 г.), ягонага бацькі Германа і дзёда Яна Аляксандра. Другая катэгорыя — гэта асабіста-сямейныя, маёмасныя і юрыдычныя акты, якія датычаць уладанняў Сапегаў, Патоцкіх і Браніцкіх у ВКЛ, Падляшшы і Малапольшчы. У асобны аддзел вылучаныя гаспадарча-адміністрацыйныя дакументы Роскай ардынацыі з 1660–1871 гг. Гэта інвентары, рэвізіі, рахункі, кантракты, рапарты ды інш. па Росі, Боцьках, Тыкоціне, Харошчы, Беластоку і інш. мясцовасцях. У катэгорыі “Мілітарыя” даследнікі вайсковае гісторыі знойдуць матэрыялы пра харугву на чале з Францішкам Сапегам, а пазней ягоным сынам Юзафам, а таксама фрагменты архіваў іншых літоўскіх вайсковых адзінак XVII–XVIII стст.

Для даследнікаў мінуўшчыны Беларусі карысны будзе фонд “*Архіў Тызэнгаўзаў*” (1868 архіўных адзінак, 2686 інвентарных пазіцыяў) за 1254–1874 гг. Ён таксама падзяляецца на некалькі аддзелаў. Гаспадарча-маёмасныя акты ўладанняў Тызэнгаўзаў (Паставы, Віжуны, Крошты і інш.); асобна вылучаныя падобныя матэрыялы маёнтка Дубраўляны (Дабраўляны) гістарычнага Свянцянскага павета. 27 архіўных адзінак (360 інвентарных пазіцыяў) складаюць дакументы, непасрэдна звязаныя з Антанам Тызэнгаўзам, падскарбім надворным ВКЛ, горадзенскім старастам. Гэта адміністрацыйна-гаспадарчыя акты, якія ў асноўным датычаць горадзенскай эканоміі ў 2-й палове XVIII ст. Сярод іх дакументы мануфактураў і тэатра ў Горадні, справы спадчыны па А. Тызэнгаўзе, а таксама матэрыялы да ягонае біяграфіі. Багатая ў зборы і карэспандэнцыя розных прадстаўнікоў роду, у асноўным Антона (падскарбія ВКЛ) і Бэнэдыкта (старасты вількамірскага).

Фонд “*Архіў Прозараў і Ельскіх*” адносна невялікі (144 архіўныя адзінкі), аднак змястоўны з гледзішча гісторыі і культуры Беларусі. Ён уяўляе сабой рэшткі багатага архіву вядомага літаратара, публіцыста,

стваральніка Бібліятэкі і Музея старажытнасцяў у Замосці на Ігуменшчыне Аляксандра Ельскага (памёр у 1916 г.). Сярод іх радзінныя і маёмасныя дакументы прадстаўнікоў роду Ельскіх герба Пелеш — Уладзіслава, старасты Пінскага (сярэзіна XVIII ст.), Станіслава, маршалка Ігуменскага павета, Караля, харунжага гэтага ж павета (XIX ст.) і інш., якія датычаць іхных уладанняў Гольні, Кордзікі, Масалыны, Сянно ды інш. у Менскім ваяводстве, пазней губерні, ад XVII ст. Таксама пераважна гаспадарчыя дакументы і сваякоў Ельскіх і Біспінгаў, Кунцэвічаў, Бжастоўскіх і інш. З калекцыі самога Аляксандра Ельскага захаваліся матэрыялы да гісторыі беларускае літаратуры, уніяцкае царквы, Віленскага універсітэта, Радамскай і Барскай канфедэрацыяў. Даследнікам павінны быць цікавыя асабістыя паперы дачкі А.Ельскага Аляксандры, жонкі вядомага польскага гісторыка, этнографа, археолага Зыгмунта Глёгера, з 1898—1899 г. Значную частку фонду складаюць архіваліі Прозараў уласнага гербу, сваякоў Ельскіх. Гэта дакументы Юзафа (віцебскага ваяводы ў XVIII ст.), Караля (абознага ВКЛ, памёр у 1841 г.), жонкі апошняга Людвікі з Шуйскіх, якія датычаць маёнтка Хвойнікі і іншых уладанняў у Рэчыцкім павеце.

Матэрыялы, якія стасуюцца да тэрыторыі Беларусі, захоўваюцца таксама ў фондах “*Архіў Дорыя-Дзерналовічаў*” і “*Архіў Фошчаў*”. Першы ўяўляе сабою 25 архіўных адзінак за 1646—1804 гг. (рэшткі фамільнага архіву юрыдычнага і гаспадарчага характару, звязаных з уладаннямі Дзерналовічаў у Менскім і Віленскім ваяводствах (Вялікая Лебяд, Навасёлкі, Крэўна, Ліпніца, Кушалі). Другі — гэта 148 архіўных адзінак за 1583—1865 гг. (таксама рэшткі фамільнага архіву), галоўным чынам, паперы Юзафа Дамініка Фошча, земскага судзі Рэчыцкага павета, ягоных сыноў Фелікса і Аляксандра, маршалка шляхты гэтага ж павета і ўнука Фелікса, таксама маршалка шляхты Рэчыцкага павета. Гэта маёмасныя, юрыдычныя і спадчынныя акты да ўладанняў Фошчаў Дуровічы, Насовічы, Дзятлавічы і інш. у тым самым Рэчыцкім павеце.

Спецыялісты знойдуць пэўныя беларусазнаўчыя матэрыялы і ў іншых зборах архіву. Арыгінал дзённіка Фёдара Еўлашоўскага знаходзіцца ў фондзе “*Архіў Патоцкіх з Радзыня*”, творы, артыкулы і лісты Уладзіслава Сыракомлі — у фондзе “*Архіў Гіналіта Скімбаровіча*”, розныя матэрыялы масонскіх ложаў Вільні, Варшавы і іншых гарадоў у фондзе “*Масонскі архіў*”. Крыніцы з гісторыі ўніяцкае царквы ў ВКЛ XVII—XIX стст. аб паўстанні пад кіраўніцтвам

Т.Касцюшкі ў Беларусі і Літве у фондзе “Архіў Замойскіх”. Гаспадарчыя, юрыдычныя, спадчынныя, эпістальныя дакументы з Беларусі і аб Беларусі маюцца ў фондах “Сямейны архіў Панятоўскіх”, “Архіў Патоцкіх з Яблоны”, “Збор Браніцкіх з Сухой”, “Архіў маёмасцяў Варкляны”, “Збор з Нацыянальнага музея”, “Збор матэрыялаў ад XVI да XX стст. рознага паходжання”, “Архіўныя дублеты з Нацыянальнай бібліятэкі”, “Архіўныя дублеты з Бібліятэкі Замойскіх”, “Набыткі III аддзела”, “Паперы Марыяна Маралаўскага”.

У гістарычных даследаваннях значнае месца заўсёды адводзіцца картаграфічным крыніцам. “Аддзел картаграфіі” ў AGAD налічвае больш як 36 000 аркушаў розных мапаў і планаў. Галоўным чынам яны адносяцца да тэрыторыі сучаснае Польшчы, аднак ёсць і з тэрыторыяў ВКЛ. Каля 1500 адзінак з “Варшаўскага архіву Радзівілаў” (папкі 415–453) планаў маёнткаў, мястэчак, фальваркаў, вёсак, засценкаў, зямельных і лясных надзелаў, будынкаў ва ўладаннях Радзівілаў. Яны датычаць, між іншым, Койданава, Карэлічаў, Леніна, Ліпчанскай пушчы, Міра, Налібакаў, Рубяжэвічаў, Смалевічаў, Слуцка, Капыля, Старобіна, Збянаў. Планы маёнткаў Патоцкіх у Росі (папка 477) вылучаныя ў Картаграфічны аддзел з фонду “Віляноўскі гаспадарчы архіў” і інш.

Зразумела, што даведнік не можа даць поўнай характарыстыкі фондаў і дакументаў. Аднак з’яўленне падобных пазіцыяў стымулюе, а галоўнае, дапамагае даследнікам у іхнай навуковай працы. Неабходна назваць яшчэ некалькі публікацыяў, якія выйшлі раней і характарызуюць зборы Галоўнага архіву старажытных актаў у Варшаве:

— Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespołach. T. 1. Archiwa dawnej Rzeczypospolitej. Wyd. 2. Oprac. zbior. Red. Jadwiga Karwasieńska. Warszawa, 1975.

— Edward Chwalewik. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w Ojczyźnie i na obczyźnie, w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone. T. 1. Litery A–M. Warszawa, 1926; T. 2. Litery N–Z. Warszawa, 1927.

— Piotr Bańkowski. Archiwum Stanisława Augusta. Monografia archiwoznawcza. Warszawa, 1927.

Людміла ХМЯЛЬНІЦКАЯ**Партрэты, якіх мы ніколі не ўбачым**

У 1993 годзе ў Маскве ў выдавецтве “Галактыка Арт” выйшла кніга “Для памяці потомству своему... (Народный бытовой портрет в России)”. Гэты прыгожа выдадзены на падставе мастацкіх збораў Дзяржаўнага Гістарычнага музея ў Маскве альбом-фаліант прысвечаны адной з найцікавейшых тэм — саслоўнаму (пераважна купецкаму і мяшчанскаму) партрэту як адметнай з’явы рускага партрэтнага мастацтва. У шэрагу мастацтвазнаўчых артыкулаў альбома побытавы партрэт канца XVIII — I-й паловы XIX стагоддзяў разглядаецца ў кантэксце рускага партрэтнага жывапісу ўвогуле, а таксама аналізуецца яго асобныя элементы: прадстаўлены на ім прадметны свет, традыцыйнае народнае ды гарадское адзенне, стараверская атрыбутыка і г. д.

Гартаючы старонкі альбома, прыходзіш да высновы, што саслоўны побытавы партрэт — з’ява ўвогуле ўнікальная і надзвычай цікавая, пачынаючы ад памежнай стылістыкі твораў (паміж прафесійным і наіўным мастацтвам) да той важнай мемарыяльнай функцыі, якую выконвалі партрэты ў справе сямейнага выхавання спадчыннікаў родаў. Уразіла і колькасць прадстаўленых у альбоме рэпрадукцый — больш за сотню. Улічваючы супольнасць гісторыі Беларусі і Расіі Новага часу, адразу захацелася для параўнання традыцый прыгадаць нейкія тутэйшыя беларускія аналагі. Аднак не атрымалася нічога. З-за амаль татальнай страты жывапісных помнікаў азначанай пары гэтая тэма — “terra incognita” для сучаснага беларускага мастацтвазнаўства. Як вядома, больш-менш даследаваным з’яўляецца толькі беларускі сармацкі партрэт XVI–XVIII стагоддзяў, аднак пра мяшчанскія ці купецкія выявы нашы даследчыкі не згадваюць амаль ніколі. Але ў тым, што саслоўны побытавы партрэт у свой час меў шырокае распаўсюджанне асабліва сярод гарадскога насельніцтва, сумнявацца не прыходзіцца. Дык што, такім чынам выяўляецца чарговая “белая пляма” беларускай культуры, якую зараз ужо ніяк немагчыма адчытаць? На першы погляд, так, але...

Але да нашага часу ў гістарычных крыніцах існуюць вяробальныя апісанні тых жывапісных помнікаў, якія ўжо даўно перапынілі сваё фізічнае існаванне. Вядома, адноўленыя такім чынам партрэты хутчэй

нагадваюць бесцясных прывідаў, аднак карысць нават ад такой іх рэстаўрацыі відавочная — небеспадстаўнымі аказваюцца сцвярджэнні, што на Беларусі таксама існавала досыць распаўсюджаная традыцыя саслоўнага побытавага партрэта з усімі найбольш уласцівымі жанру рысамі.

Паколькі прадметам маіх зацікаўленняў у найбольшай ступені з’яўляецца Віцебск і яго ваколiцы, разгорнем “Статыстычны нарыс” горада, выдадзены ў 1865 годзе А.Семянтоўскім. Апісваючы інтэр’еры Віцебскай Мікалаеўскай Завіцьбенскай царквы, пабудаванай у 1798 годзе коштам віцебскіх купцоў Фамы і Марыі Глінскіх, крэзнаўца адзначае наступнае: “У Мікалаеўскай царкве, над уваходнымі дзвярыма, насупраць іканастаса, устаўлены ў драўляную пазалочаную раму, напісаны алейнымі фарбамі, партрэт заснавальніцы Увядзенскага храма Марыі Фёдаравай Глінкі. Мяркуючы па малюнку, Марыя Глінка была вельмі прыгожая жанчына, мела вялікія чорныя вочы, грэчаскі нос і разумны, мужны твар; на партрэце яна прадстаўлена ў 40-гадовым узросце; галава яе павязана цёмнай хусткай, шыя ўпрыгожана дзвюма ніткамі буйнога жэмчугу, у вушах завушніцы, у каўнерыку запінка, на руцэ пярсцёнак. З надпісу на закладцы кнігі, якая знаходзіцца ў руцэ будаўніцы храма, відаць, што яна нарадзілася ў 1794 годзе ў Курляндзі, у мызе Лівенгоф, паходзіла з сям’і Дэфарбэ, памерла 7 сакавіка 1821 года і пахавана ў Віцебску, у царкве Увядзення”.

Варта адзначыць, што гэта найбольш падрабязнае апісанне з усіх, што мне ўдалося знайсці. Дзякуючы яго дакладнасці, на партрэце можна знайсці асобныя элементы, якія характарызуюць прыналежнасць жанчыны да купецкага стану (хустка на галаве і ніткі дарагіх жамчужных караляў на шыі). Спецыфічнай саслоўнай адзнакай з’яўляецца і “радаводны” запіс на закладцы кнігі.

Апісанне наступнага партрэта — віцебскага мешчаніна Патапа Бібкі знаходзім у той жа працы руплівага крэзнаўцы. Дарэчы, браты Бібкі — знаныя віцябляне, прозвішча якіх было зафіксавана ў гістарычнай тапаніміцы горада (карэнныя віцябляне да гэтага часу называюць вуліцу Купалы Бібкавым завулкам). На партрэце, які вісеў на хорах фундаванай ім Свята-Духаўскай царквы Віцебскага жаночага базыльянскага кляштару, Патап Бібка быў прадстаўлены “старым гадоў 70; у яго вялікіх блакітных вачах бачна дабрыня; арліны нос; белыя вусы і высокае, выбеленае сівізнаю чало сведчаць пра чалавека з вялікім розумам і моцнай воляй”.

Не думаю, што гэтымі двума апісаннямі вычэрпваецца ўся інфармацыя, якая захавалася пра віцебскія мяшчанска-купецкія партрэтны канца XVIII – пачатку XIX стагоддзя. Гэта толькі тое, што аказалася навідавоку. Тэма патрабуе больш ґрунтоўнай распрацоўкі і арганізацыі мэтанакіраванага пошуку.

Разам са звесткамі пра побытавы партрэт будучь, безумоўна, знойдзены новыя матэрыялы і пра саслоўны шляхецкі, або так званы сармацкі партрэт. Паводле сведчанняў А.Семянтоўскага, у сакрысціі Віцебскага дамініканскага касцёла захоўваўся партрэт аднаго з яго фундатараў — графа Міхаіла Пацея, які памёр на 96-м годзе жыцця 13 снежня 1791 года. Касцёл згарэў у 1868 годзе разам з каштоўнай бібліятэкай, якая мела каля 600 кніг, выдадзеных у XV–XVIII стагоддзях. Аднак, магчыма, у актах візітацый, якія яшчэ трэба знайсці ў архівах, захаваліся якія-небудзь апісанні партрэта, ды і звесткі пра бібліятэку ўяўляюць сёння не меншую цікавасць.

Віцебскі езуіцкі касцёл у гонар Св. Юзафа ў XVIII стагоддзі стаў месцам пахавання прадстаўнікоў знакамітага роду князёў Агінскіх. Тут былі пахаваны віцебскі ваявода Марцыян Агінскі, дзве ягоныя жонкі (Тэрэза з Бжастоўскіх і Хрысціна з Абрамовічаў), сын Ігнаці і жонка апошняга Алена з Агінскіх. Няма сумненняў, што ў касцёле захоўваліся пахавальныя партрэты нябожчыкаў, што былі найбольш распаўсюджаным тыпам сармацкага партрэта. Вядома, што князь Марцыян Агінскі памёр 29 кастрычніка 1750 года, аднак пахавальныя ўрачыстасці адбыліся ў Віцебску толькі 14–17 лютага 1751 года. Адтэрміноўка пахавання нябожчыка на некалькі месяцаў або нават гадоў ад моманту смерці была традыцыйнай для таго часу. Гэта ў сваю чаргу выклікала неабходнасць хоць бы штучна (у выглядзе партрэта) “уваскрэсіць” нябожчыка, каб з ім маглі развітацца родзічы, што прыязджалі здалёк. Падчас пахавальнай цырымоніі партрэт памерлага, які звычайна мацаваўся на тарцы ў нагах труны, аказваўся не проста выявай, ён у пэўнай меры замяшчаў нябожчыка. Звычайна ў дні пахаванняў знакамітых асоб партрэты продкаў таксама ўключаліся ў пышную жалобную цырымонію. Пасярод храма ўсталёўваўся катафалк, на які ставілі труну, а партрэты продкаў развешваліся па сценах, набываючы такім чынам спецыфічны сакральны змест. На жаль, ніводзін з гэтых партрэтаў князёў Агінскіх не захаваўся да нашага часу, як не захаваўся і сам касцёл езуітаў, узарваны ў 1957 годзе.

Крыху больш пашчасціла партрэту віцебскага ваяводы Яна Антонія Храпавіцкага, які да 1917 года захоўваўся ў сакрысціі касцёла Св. Антонія ў Віцебску. Алейны арыгінал, які меў памеры 77х105 сантыметраў, у мінулым стагоддзі быў скапіраваны і нават двойчы: Ксаверыем Янам Канеўскім у 1867 годзе ў Вільні і Розам у 1868 годзе ў Рызе. Да нашага часу не дажыў ні сам арыгінал і ніводная з ягоных копіяў. Аднак у сям’і Храпавіцкіх захаваўся адбітак адной з копіяў, зроблены ў 1944 годзе, які адшукалі польскія даследчыкі і ўключылі ў “Дыярыюш” віцебскага ваяводы, што быў выдадзены ў 1978 годзе ў Варшаве.

У капліцы ў імя Божай Маці пры Віцебскім кляштары мар’явітак на адной са сцен вісела партрэты вялікага князя Канстанціна Паўлавіча і яго жонкі княгіні Жанеты Ловіч. Трэба меркаваць, што гэта быў адмысловы і надзвычай рэдкі для Беларусі 1-й паловы XIX стагоддзя ўзор партрэта фундатараў, якія адначасова з’яўляліся прадстаўнікамі царуючага дому. Хутчэй за ўсё, пасля раптоўнай і ахутанай таямнічай смерці Канстанціна Паўлавіча ў Віцебску ў 1831 годзе абодва партрэты былі выкананы не ў Пецярбургу, а заказаны нейкаму мясцоваму майстру пэндзля. Застаецца толькі чарговы раз пашкадаваць, што пра гэтыя выявы мы не маем больш ніякіх звестак.

На пачатку 1970-х гадоў па Віцебшчыне падарожнічаў маскоўскі гісторык і археолаг Л.Аляксееў. Вынікам ягонае вандроўкі сталася змястоўная кніжачка кішэннага фармату “По Западной Двине и Днепру в Белоруссии”. На старонках 74–80 знаходзім аповяд пра наведванне аўтарам касцёла ў вёсцы Лучай Пастаўскага раёна. Сярод іншага чытаем: “У рызніцы (так званае “сакрысціі”), дзе захоўваюцца яшчэ і зараз рызы і богаслужэбны рэквізіт, са сцен глядзяць тры старадаўнія пацьмянелыя партрэты надзвычайнай работы сярэдзіны XVIII стагоддзя. Адзін з іх — жаночы — захаваўся цудоўна, другі — мужчынскі — намнога горш, трэці ўяўляе руіну”. Першыя два партрэты, пра якія згадвае Л. Аляксееў, — выявы фундатараў касцёла: мсціслаўскага кашталяна Антонія Пузыны і яго жонкі Эльжбеты з Агінскіх. Партрэты зараз адрэстаўрыраваны і з’яўляюцца жамчужынамі мастацкай калекцыі Віцебскага абласнога краязнаўчага музея. Лёс жа трэцяга партрэта надзвычай незайздросны. Як адзначаў Аляксееў, “партрэт, відаць, прадстаўляў самога Тадэвуша Агінскага (траюраднага брата Эльжбеты Пузыны, на сродкі якога было скончана будаўніцтва касцёла. — *Л.Х.*), аднак фарба з яго абсыпалася”. Апошняя фраза выглядае як прысуд. З-за дрэннай захаванасці партрэт у свой час не быў узят з касцёла і цяпер, відаць, проста загінуў.

Аднак уяўленне аб тым, як выглядаў Тадэвуш Агінскі, можна скласці на падставе апісання аднаго з яго партрэтаў, што захоўваўся некалі ў Тадулінскім кляштары пад Віцебскам, якое пакінуў нам незабыўны А.Семянтоўскі. У апісанні кляштара, змешчаным у “Памятной книжке Витебской губернии на 1866 год”, краязнаўца адзначаў, што галоўным упрыгажэннем пакояў настаяцеля былі “раскошны плюшч, які абвіваў вянком свежай зеляніны сцены пакоя, ды напісаны алейнымі фарбамі партрэт фундатара кляштара Фадзея (Тадэвуша. — Л.Х.) Агінскага. На партрэце гэтым Агінскі прадстаўлены даволі маладым і прыгожым чалавекам; падголены ў кружок русыя валасы, блакітныя вочы і невялікія вусікі, якія адцяняюць прыгожыя вусны, надаюць прыемны выраз разумнаму твару фундатара. Абраны ён зверху чырвонага кунтуша ў варанёную кальчугу, на якую накладзена стужка Белага Арла, а на левае плячо накінута сіняя аксамітная, падбітая бабровым футрам, мантыя. Уверсе партрэта з аднаго боку герб Агінскага, а з другога на разгорнутай харты польскі надпіс: “THADEVSZ OGINSKI, Woewoda Trocki, Resowski, Babilicki, et Starosta, Pulkownik Husarski, I. K. Mci, Orla Bialego kawaler, Fundator Bazylianow w Taduline. An 1743.”.

Вось, бадай што, і ўсе звесткі, якія ўдалося мне знайсці сярод сваіх архіўных ды бібліяграфічных выпісак пра страчаныя незваротна партрэтныя выявы з Віцебшчыны. Безумоўна, гэты пералік далёка не поўны, аднак, магчыма, ён — першая старонка ў кнізе, якую трэба напісаць разам.

Голас Радзімы. 1997. 16 студз.

Мая ЯНІЦКАЯ

Куды падзеліся экспанаты сямі віцебскіх музеяў?

Вядома, што да часу ўтварэння БССР у Віцебску дзейнічалі шэсць наступных музеяў:

Віцебскі губерніскі. Ён быў заснаваны ў канцы 1918 года, а адкрыты ўжо пасля ўтварэння БССР, у чэрвені 1919 года. Аснову фондаў склалі рэчы і творы мясцовай старасветчыны і мастацтва, сабраныя пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі па маёнтках і зачыненых храмах; зброя былога “Віленскага Вайсковага збору”, прывезеная ў музей у 1914 годзе, а таксама экспанаты з уласнага музея А.Брадоўскага, які пераехаў у Віцебск з Вільні ў 1914 годзе.

Віцебскі царкоўна-археалагічны музей, заснаваны ў 1893 годзе з старажытных уніяцкіх твораў мастацтва, сабраных пасля закрыцця ў Беларусі уніяцкіх цэркваў, і рэчаў археалагічных, якія перадалі мясцовыя археолагі пасля археалагічных раскопак на Віцебскім замчышчы.

Прыватны музей В.Федаровіча складалі творы старажытнага беларускага мастацтва, пераважна дэкаратыўна-прыкладнога.

Прыватны музей А.Сапунова таксама ўтрымліваў творы беларускай старасветчыны, археалагічныя экспанаты і каштоўны архіў са старажытных грамат і прывілеяў, што мелі адносіны да Віцебшчыны.

Музей Віцебскай архіўнай камісіі ўтрымліваў пераважна рукапісныя і архіўныя фонды.

Шостым быў **Віцебскі музей сучаснага мастацтва**, створаны, як і губернскі, у 1918 годзе.

Найкаштоўнейшыя старажытныя экспанаты з гэтых шасці музеяў у колькасці 30 тысяч адзінак склалі аснову Віцебскага аддзялення Беларускага дзяржаўнага музея, заснаванага ў кастрычніку 1924 года і адкрытага ў красавіку 1925 года. Сярод экспанатаў былі археалагічныя знаходкі з Віцебскага замчышча, калекцыі старажытнага мастацкага шкла, фарфору і фаянсу, гадзіннікаў, мэблі, слупкіх паясоў, дываноў, габеленаў; скульптуры і жывапісу, сярод іх абразоў; старажытнай зброі, у тым ліку паўстанцаў К.Каліноўскага; калекцыя сцягоў сярэднявечных рамесніцкіх цэхаў; багаты нумізматычны і сфрагістычны кабінет, мошчы Ефрасінні Полацкай; карціны рускіх і беларускіх мастакоў І.Айвазоўскага, І.Рэпіна, М.Дабужынскага, Ю.Пэна, С.Юдовіна, І.Левітана, У.Макоўскага, В.Паленава, Б.Кустодзіева, І.Хруцкага, П.Канчалоўскага, а таксама мастакоў-авангардыстаў М.Шагала, К.Малевіча, К.Кандзінскага, Э.Лісіцкага, Р.Фалька, І.Машкова, Н.Альтмана, М.Ларыёнава, П.Кузняцова, М.Когана, І.Пуні, Д.Бурлюка; тут жа была багатая на старадрукі і рукапісы бібліятэка (30 тысяч тамоў).

У 1941 годзе больш каштоўныя экспанаты і кнігі эвакуіравалі ў Саратаўскі абласны музей краязнаўства, толькі нязначную частку з іх вярнулі, але старажытных экспанатаў у музеі засталася не больш дзвюх тысяч. Куды падзеліся астатнія, невядома.

Сёмы музей называўся **антырэлігійным** і быў адкрыты напярэдадні Другой сусветнай вайны ў 1940 годзе. У склад яго ўвайшлі экспанаты з царкоўнага аддзела Віцебскага культурна-гістарычнага музея, з фондаў Віцебскага заалагічнага музея, а таксама творы культывага прыз-

начэння, сабраныя з зачыненых цэркваў Віцебшчыны. Музей спыніў існаванне ў гады нямецкай акупацыі; лёс яго экспанатаў пакуль не даследаваны. Трэба шукаць, куды трапілі яго экспанаты.

Варта падрабязней спыніцца на гісторыі Віцебскага музея сучаснага мастацтва. Ён узнік у 1918 годзе па ініцыятыве Марка Шагала — віцебскага мастака і адначасова ўпаўнаважанага па справах мастацтваў па Віцебскай губерні (у Віцебскім абласным архіве захоўваецца мандат № 3051, выдадзены А.Луначарскім у 1918 годзе на яго імя) пры арганізаванай ім жа ў 1918 годзе Народнай мастацкай школе новага рэвалюцыйнага ўзору. Пазней мастак пісаў: “...оторвавшись от палитры, я умчался в Питер, Москву и Училище, воздвигнутое в 1918 г. В стенах его 500 юношей и девушек... профессорствовали кроме меня — Добужинский, Пуни, Малевич, Лисицкий, Пэн и я”. Пасля стварэння школы М.Шагал звярнуўся з заклікам да мастакоў усёй Расіі праз газету “Искусство Коммуны” (22.12.1918 г.) з заклікам прыехаць у віцебскую правінцыю з мэтай стварэння рэвалюцыйнага мастацтва...

І мастакі адгукнуліся, прыехалі з Кіева, Піцера, Масквы — К.Малевіч, В.Ермалаева, І.Пуні, Эль Лісіцкі, Х.Суцін, Р.Фальк, А.Купрын, пазней далучыліся Н.Альтман, М.Татлін і інш.

Пашырэнню колькасці экспанатаў Музея сучаснага мастацтва паспрыяла і арганізаваная М.Шагалам у 1919 годзе першая на тэрыторыі былой царскай імперыі выстава сучаснага мастацтва, у якой прынялі ўдзел, акрамя вышэйзгаданых мастакоў, Д.Бурлюк, М.Ларыёнаў, І.Машкоў, П.Канчалюскі і інш. Але стылістыка супраматызму К.Малевіча была непрымальная для выхаванага на рэалістычным мастацтве М.Шагала. І 29.7.1920 года ён падаў заяву аб звальненні ў сувязі з пераездам у Маскву. Праз 3 гады пасля ад'езду Шагала частку твораў музея (у 1922 годзе яго закрылі) адправілі ў Піцер і Маскву, а 31 карціну так званага “левага накірунку” перадалі 16.09.1925 года Віцебскаму губернскаму музею; 3.11.1925 года музею перадалі “для аховы твор В.Кандзінскага “Уваход”. Цяпер жа ў Віцебскім абласным краязнаўчым музеі няма ніводнага твора мастакоў-авангардыстаў 20-х гадоў. Іх яшчэ трэба адшукаць у музейных сховішчах Расіі, як і большасць экспанатаў былога Віцебскага аддзялення Беларускага дзяржаўнага музея, на мізэрных рэштках экспанатаў якога быў утвораны пасля Другой сусветнай вайны Віцебскі абласны краязнаўчы музей.

Мая ЯНІЦКАЯ**Што напаткала “Сапаяжанскі збор”**

Клопатам Беларускага фонду культуры, Дзяржаўнай інспекцыі Рэспублікі Беларусь па ахове гісторыка-культурнай спадчыны, Камітэта па архівах і справаводства, Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф. Скарыны выдадзена ў свет трэцяя кніга “Вяртанне”. Яна — яшчэ адна вельмі важная цагляна ў дыскусіі, якую разгарнула “Рэспубліка”.

У прадмове да новага выдання старшыня праўлення Беларускага фонду культуры Уладзімір Гілеп піша: “Вяртанне”, як можна бачыць ад выпуску да выпуску, становіцца працай не проста пошуку скаргаў і рарытэтаў. Яно становіцца працай адраджэння і ўзвышэння нацыянальнай самасвядомасці аднаго са старажытных народаў Еўропы. Таму сёння асноўнай задачай сваёй Беларускі фонд культуры, Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны лічаць выяўленне месцазнаходжання, успрымальнікаў духоўных каштоўнасцей беларускага народа з тым, каб з дапамогай афіцыйных структур прад’явіць патрабаванні дзеля законнага вяртання іх на Радзіму”.

І пошукавая, навуковая праца энтузіястаў вельмі шырокая і карысная. Да іх ліку адносіцца і кандыдат мастацтвазнаўства Мая Яніцкая, чый артыкул прапануецца ўвазе чытача.

У гэтым артыкуле хачу прыгадаць драматычны лес каштоўнасцей, вывезеных з Дзярэчынскага палаца князёў роду Сапегаў, што вядомы ў гісторыі як “Сапаяжанскі збор”. Сапегі збіралі яго з XVI ст., як і Радзівілы.

Сапегі — другі па гістарычнай значнасці (пасля Радзівілаў) магнацкі род Беларусі, які паходзіць з полацкіх баяраў. Княжацкі тытул яны атрымалі ў XVII ст. Менавіта выхадцы з гэтага роду разумелі, што яны прадстаўнікі іншага ад палякаў і рускіх этнасу, які павінен мець незалежную дзяржаву. Таму з 1680-га да 1700 года яны спрабавалі нават стварыць самастойную дзяржаву са сваёй дынастыяй, але іншыя шляхецкія роды іх ідэю не падтрымалі. У 1915–1918 гадах яны зноў намагаліся ўзначаліць так званую Літоўска-Беларускую дзяржаву, але зноў марна.

Дык вось гэтыя Сапегі, як і Радзівілы, пачынаючы з XVI ст. збіралі ўласныя мастацкія зборы, скарбніцу і збраёўню, бібліятэку і ўласны архіў у сваім Ружанскім палацы, велічныя руіны якога можна агледзець яшчэ сёння. У час падарожжаў па Заходняй Еўропе яны набывалі шмат твораў жывапісу і скульптуры, а таксама дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Сярод апошніх вялікую каштоўнасць мелі творы пачатку XVI ст. — залаты кубак з гербамі князеў Шуйскіх і два кубкі з горнага крышталю, названыя чыста па-беларуску — “Іван і Іваніха”, нахштальт таго як называюцца танцоры ў народным беларускім танцы — “Лявон і Лявоніха”. Кубкі былі зроблены ў 1519 г. па замове ў памяць памерлага Івана Сапегі, віцебскага ваяводы, і яго жонкі.

Сапегаўская скарбніца змяшчала, апроч згаданых сямейных рэліквій першакласную зброю і зброю, тарчы (шчыты) — амуніцыю сярэдневяковых воінаў, розныя ваенныя трафеі, напрыклад, харугвы і бунчукі, здабытыя ў туркаў і шведаў, а таксама выдатныя дываны, шатры і макаткі.

Якраз таму, што многія з Сапегаў былі ваяводамі і гетманамі, яны калекцыяніравалі зброю, конскую зброю і розную ваенную амуніцыю значнай мастацкай вартасці. Маюцца на ўвазе харугвы, шатры, багата аздобленыя апоны для пакрыцця коней. Апрача згаданай калекцыі старажытных мастацкіх тканін, у Сапаяжанскім зборы знаходзілася серыя французскіх габеленаў, прысвечаных Аляксандру Вялікаму, вытканых па кардонах Лебруна, і больш за 20 французскіх габеленаў іншых мастакоў. Гонар збору надавалі 48 экзemplяраў вельмі рэдкіх мазаічных карцін, 5 этрускіх ваз, шмат мармуровых і бронзавых скульптурных фігур, партрэтаў і барэльефаў, мастацкія бронза, шкло і мэбля, калекцыя заходнееўрапейскага жывапісу і жывапісныя работы мясцовых мастакоў.

Асабліва павялічыў ружанска-дзярэчынскія зборы Францішак Сапега, які ў выніку шлюбу ў 1793 г. з дачкой Шчаснага-Патоцкага атрымаў шмат твораў мастацтва, у тым ліку і габеленаў. Ды і сам ён набыў галерэю заходнееўрапейскага жывапісу знакамітых мастакоў у час сваіх падарожжаў па Еўропе. На рубяжы XVIII–XIX стст. Сапегі перавезлі ўсе свае лепшыя зборы ў свой новы палац, пабудаваны ў Дзярэчыне ў 1786 г.

Пасля нацыянальна-вызваленчага паўстання 1830 г. усю маёмасць Сапегаў расійскія ўлады канфіскавалі.

Частку мастацкага збору з Дзярэчынскага палаца перавезлі ў Беластоцкі палац, які раней належаў гетману Браніцкаму, але пасля

1795 г., г.зн. трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай, палац Браніцкіх быў канфіскаваны і лічыўся царскай рэзідэнцыяй на ўскраіне Расіі. Там дзярэчынскі збор доўга не затрымалі. Пасля прыстасавання Беластоцкага палаца пад расійскі настаўніцкі інстытут (1836–1847 гг.) улады адправілі дзярэчынскія скарбы ў Пецябург і Царскае Сяло, прыхапіўшы пры гэтым і мастацкія каштоўнасці Я.К.Браніцкага. У гэты ж час яны вывезлі беластоцкія паркавыя статуі і ўстанавілі іх у Летнім садзе Пецябурга.

Гродзенская скарбавая палата пераслала ўладам Пецябурга спісы канфіскаваных збораў з Дзярэчынскага палаца на 70 старонках уборыстага тэксту. На 22 з іх быў пералік жывапісных твораў. Гаворка ішла пра 287 карцін (пераважна буйных палотнаў) вядомых заходнееўрапейскіх мастакоў. Сярод іх былі творы Саламона і Якуба Рэйсдаляў, Ф.Франчыо, П.Веранэзе, Д.Кала, К.Ж.Вернэ, Війка, Пінакера, І.Хагера, Бургіньёна, Рамбоўста, Вэнікса, Г.Мэтсю, Нэтшэра, Ван дэр Нэра, Асэліна, Ван дэр Мэра, А. ван Астадэ, Вуверманса, дэ Влігера, П.Потэра, Мерыса, Дзітрыха.

Сярод больш вядомых дзярэчынскіх карцін, што трапілі ў Эрмітаж, варта прыгадаць славетную эрмітажную “Мадонну” Ф.Франчыо, “Герчына” Г.Ф.Барб’еры, “Чарадзея і чарадзею” П’ера дэль Вэкіо і інш.

Акрамя таго, былі канфіскаваны партрэты: Яна III, Марысенькі, Аўгуста II, Фрыдрыха II, два каштоўных партрэты — Ф.Патоцкага і яго жонкі Соф’і. 185 карцін і 148 мазаічных кампазіцый перавезлі ў Эрмітаж, 55 — у імператарскую акадэмію мастацтваў; 72 карціны ў 1917 г. аказаліся ў Гатчынскім палацы (пад Петраградам). 5 партрэтаў Мікалай I загадаў спаліць — менавіта тых дзеячаў Вялікага княства Літоўскага, якіх лічыў “польска-літоўскімі патрыётамі”. Некалькі партрэтаў пазней ужо вярнуў Сапегам Аляксандр II. У Эрмітаж трапілі і 22 дзярэчынскія мармуровыя скульптуры, у тым ліку 10 міфалагічных постацей вялікіх памераў, такіх, як “Арфей” работы Кановы, “Ганімед” і інш., а таксама некалькі бюстаў знакамітых гістарычных дзеячаў старажытнасці, пераважна мармуровых, частка была бронзавых.

Мастацкія вырабы з серабра трапілі ў музей старажытнасцей пры Пецябургскім манетным двары, які ў 1824 г. падначалілі Эрмітажу, прычым спіс гэтых вырабаў размясціўся на 18 старонках. Адначасова былі перададзены вельмі каштоўныя калекцыі мастацкага шкла, мэблі і калекцыя графічных твораў у выглядзе эстампаў з карцін

заходнееўрапейскіх мастакоў, альбомы па мастацтву і архітэктуры, выдадзеныя ў Заходняй Еўропе рэдкія кнігі і карты; планы гарадоў, а таксама чарцяжы розных тэхнічных прыстасаванняў; архіў з 287 кодэксаў, якія ўтрымлівалі старажытныя дакументы роду Сапегаў, пераплеценыя, як кнігі, у дыхтоўныя вокладкі. Кодэскі падзялілі паміж міністэрствам замежных спраў і Публічнай бібліятэкай у Пецябургу. Між іншым 87 такіх кодэксаў усё ж засталіся ў Гродне, пазней іх перадалі ў бібліятэку Віленскага ўніверсітэта. Менавіта ў пецябуржскіх сховішчах засталася частка архіва, што мае каштоўную для Беларусі навуковую інфармацыю пра ткацкую, дывановую і карэтную мануфактуры Сапегаў, якія дзейнічалі ў XVIII ст. у Ружанах. Дзейнасць гэтых мануфактур пакуль не вывучана з-за адсутнасці архіваў.

Трэба адзначыць, што былі канфіскаваны і каштоўнасці Сапегаў, якія яны схавалі ў маёнтку Юндзілавічы. Каб дазнацца, дзе яшчэ былі схаваны каштоўнасці, асабліва сапегаўскі скарбец, расійцы нават катавалі ўпраўляючага Дзярэчынскім палацам. Дарэчы, катаванне прымянілі і да ўпраўляючага Нясвіжскім палацам Бургельскага. Гэты факт стаў вядомы пасля суда над ўпраўляючым.

Увогуле “Сапяжанскі збор” каштоўнасцей значна ўзбагаціў царскія зборы ў Пецябургу і Маскве.

Пасля Рыжскага мірнага дагавора 1921 г., да ўдзелу ў якім урад БССР Расія не дапусціла, да палякаў адышла заходняя частка Беларусі, і яны вялі з СССР пастаянныя перамовы аб перадачы Польшчы сапегаўскіх каштоўнасцей. Частку гэтага збору, які належыць усё ж Беларусі, СССР перадаў Польшчы на працягу 1928–1930 гадоў. Спіс перададзенага Польшчы трэба даследаваць, каб ведаць, што яшчэ засталася ў Расіі.

Прэтэндуюць на гэты збор і літоўцы, якія шмат беларускіх каштоўнасцей атрымалі ад СССР у пасляваенны час (жывапісныя творы, якія да 1842 г. былі ў лагоўскім музеі Тышкевічаў, а таксама ўрэзка-налібоцкае шкло, вырабленае ў XVIII ст. на мануфактурах Беларусі, слуккія паясы і шмат іншых твораў).

Значная частка “Сапяжанскага збору” яшчэ знаходзіцца ва ўстановах Расіі, і яе трэба шукаць, каб вярнуць на месца іх збірання хоць рэшту.

Увогуле ўсе ўрады — капіталістычныя і сацыялістычныя, Польшчы і Літвы XX ст. заўжды надавалі дзяржаўнае значэнне вяртанню каштоўнасцей, часам нават чужых пад выглядам сваіх.

Шкада, што ў нашай краіне пакуль што не лічаць гэту справу карыснай і патрэбнай.

Рэспубліка. 1997. 11 лют.

БЕЛАРУСКІ І ЗАРУБЕЖНЫ ДРУК ПРА КАНФЕРЭНЦЫЮ

Таццяна АНТОНАВА

Дзе наша дабро?

1.

Адзін з ідэолагаў нацызму, верны саратнік Гітлера Альфрэд Розенберг лічыў сябе спецыялістам па пытаннях культуры. Яму, дарэчы, належыць выказанне: “Дастаткова знішчыць помнікі народа, каб ужо ў другім пакаленні ён перастаў адчуваць сябе нацыяй”. Каменціраваць гэтыя словы наўрад ці трэба. Яны — яркая ілюстрацыя да той сітуацыі, у якой апынуліся мы, беларусы, з-за цынічнага рабавання яе нацыянальнай культурнай спадчыны на працягу некалькіх стагоддзяў. Нас рабавалі з Захаду і Усходу. Везлі наша дабро ў цягніках, на падводах. Прысвойвалі сабе бясконцыя старадрукаваныя кнігі, унікальныя творы мастацтва, каштоўныя архіўныя дакументы. Апафеозам гэтай гістарычнай фантазмагорыі стала знікненне ў час апошняй вайны беларускай святыні сімвала духоўнасці народа — Крыжа Ефрасінні Полацкай.

Зусім не дзіўна пры гэтым, што беларуская нацыя напрыканцы XX стагоддзя зведае бясконцыя цяжкасці з самавызначэннем, з перспектывай далейшага развіцця. Дзіўна якраз іншае: тое, што нацыя, нягледзячы ні на што, захавалася. Што ёсць людзі, самаахвярныя энтузіясты, якія неверагоднымі намаганнямі спрабуюць усё ж вярнуць свайму народу яго гістарычную спадчыну, яго грунт і памяць.

У 1987 годзе на хвалі новага беларускага Адраджэння групай навукоўцаў пры Беларускім фондзе культуры была створана камісія “Вяртанне”, якая пачала рабіць першыя крокі па высвятленні лёсу шматлікіх твораў мастацтва, вывезеных або знікшых з рэспублікі, складанні фундаментальнай картатэкі ўсіх каштоўнасцей, што апынуліся за межамі Беларусі. Пазней да гэтай работы далучыўся Нацыянальны навукова-

асветны цэнтр імя Ф.Скарыны. Але задача аказалася надзвычай складаная, з мноствам невядомых. Па кропельках збіралася інфармацыя, у розныя краіны свету былі накіраваны лісты з запытаннямі. Работнікі архіваў, музеяў, бібліятэк працавалі ў суседніх краінах з мэтай высвятлення наяўнасці там беларускіх матэрыялаў.

І што ж? Беларускія матэрыялы аказаліся паўсюль — у Расіі, на Украіне, у Чэхіі, на Віленшчыне, за акіянам... Некаторыя з іх нашы суседзі гатовы былі добраахвотна вярнуць Беларусі. Але — і гэта не падпарадкоўваецца ніякай логіцы — Беларусь часта не хацела іх браць. Вось толькі адзін прыклад. Вядомы гісторык Л.Трэпет у 80-х гадах працавала ў архівах Украіны, дзе выявіла беларускія матэрыялы па уніяцтву. Пасля перамоў з украінскімі архівістамі яна высветліла, што тэма гатовы аддаць усё, што датычыцца Беларусі, калі Дзяржаўны архіў Беларусі падасць аб тым пісьмовую просьбу. Аднак дзяржаўны архіў просьбы не падаў — мусіць, гэта не ўваходзіла тады ў сферу яго інтэрэсаў. І ўсё засталася ляжаць на сваіх месцах. Дарэчы, гэта не адзіны прыклад безадказнасці і безгаспадарчасці дзяржаўных органаў Беларусі, якія чамусьці не спрыялі збіранню сваёй гістарычнай спадчыны.

Пасля распаду СССР і ўтварэння новых незалежных дзяржаў большая частка культурных каштоўнасцей, створаных беларускім народам, аказалася за межамі Беларусі. Цяпер каштоўныя калекцыі Радзівілаў упрыгожваюць музеі і бібліятэкі Польшчы, экспанаты Віленскага беларускага музея раскіданы па запасніках літоўскіх музеяў, Дзяржаўная бібліятэка ў Маскве мае аж 82 экзemplяры выданняў Скарыны (у той час як у нас няма ніводнага!), бяспечныя архіўныя матэрыялы, што датычацца гісторыі Беларусі, пакрываюцца пылам у архіўных установах Расіі, Польшчы, Украіны, Літвы і Латвіі, часта невядомыя і недаступныя для беларускіх даследчыкаў.

Што ж удалося зрабіць грамадскай камісіі “Вяртанне” за 10 гадоў яе існавання і якое становішча спраў увогуле ў гэтай галіне? На ўсе гэтыя пытанні можна было атрымаць адказы на нядаўна прайшоўшай міжнароднай канферэнцыі, прысвечанай праблемам рэстытуцыі культурных каштоўнасцей.

2.

На жаль, навуковая канферэнцыя па праблемах рэстытуцыі культурных каштоўнасцей не мела шырокага грамадскага рэзанансу. Хаця закранала жыццёва важныя для Беларусі пытанні: духоўнасці, самасвядомасці, нацыянальнай годнасці. Зноў жа, як гэта ні dziўна, на кан-

ферэнцыі не з'явіўся ніводзін народны дэпутат, хаця пытаннямі культуры ў парламенце займаецца адпаведная камісія.

А між тым канферэнцыя, што праходзіла пад эгідай ЮНЕСКО, была даволі прадстаўнічай. Прыехалі госці з Расіі, Польшчы, Украіны, Германіі, Вялікабрытаніі, афіцыйныя прадстаўнікі структур, што на дзяржаўным узроўні займаюцца ў сваіх краінах пытаннямі нацыянальнай спадчыны, выяўлення і вяртання культурных каштоўнасцей.

У Францыі, напрыклад, ажыццяўляецца праграма “Спадчына” пры Міністэрстве замежных спраў, на Украіне дзейнічае Нацыянальная камісія па пытаннях вяртання культурных каштоўнасцей пры Кабінете Міністраў Украіны.

— Дзякуючы мэтанакіраванай дзяржаўнай палітыцы ў гэтым накірунку, — сказаў у сваім выступленні старшыня камісіі, прафесар, доктар мастацтвазнаўства Аляксандр Федарук, — мы змаглі ў значнай ступені аднавіць цэласную карціну ўкраінскай культуры. Калі Украіна ўваходзіла ў састаў СССР, яе нацыянальная культура магла развівацца толькі ў межах дазволенага, шэраг імёнаў быў выкраслены з ужытку. Таму была выпрацавана дзяржаўная праграма “Забытыя імёны”. Праблема вяртання нацыянальных каштоўнасцей мае ў нас дзяржаўную падтрымку, ёю цікавяцца непасрэдна прэзідэнт, наш урад. Усе разумеюць, што вяртанне культурных каштоўнасцей на Украіну ёсць справа для нас святая.

Інфармацыя, што прагучала на канферэнцыі з вуснаў беларускіх вучоных-даследчыкаў аб тым, што Беларусь валодае толькі адной сотай часткай сваіх культурных каштоўнасцей, што страчана 95 працэнтаў кніжных фондаў, павінна прыцягнуць увагу грамадскасці. Ды і не толькі грамадскасці. У нас ёсць свая дзяржава, якая ў рэшце рэшт павінна клапаціцца пра нацыянальныя інтарэсы. Прыклад ёсць з каго браць — з той жа Расіі, з якой мы нядаўна падпісалі саюжны дагавор. У Расіі пытаннямі захавання і вяртання ўласных культурных каштоўнасцей займаюцца і ў Дзярждуме, і сам прэзідэнт. Вельмі актыўныя і грамадскія арганізацыі — Ліга абароны нацыянальнай маёмасці, Асацыяцыя бібліятэк, музеяў і архіваў...

Шырокай публіцы, мабыць, невядома, што ў 1992 годзе ў Мінску кіраўнікамі дзяржаў, што ўвайшлі ў СНД, было падпісана пагадненне аб вяртанні гістарычных каштоўнасцей дзяржавам іх паходжання. Згодна з гэтым пагадненнем Беларусі павінны былі быць вернуты

без тэрміну даўнасці і па закону спадчыннага валодання шматлікія творы мастацтва і культуры. Адзін з артыкулаў таго пагаднення прадугледжваў стварэнне міжурадавай камісіі для практычнай работы, а таксама нацыянальных камісій па складанні сістэматычных апісанняў культурных і гістарычных каштоўнасцей. Што адбылося далей — агульнавядома. Тэкст пагаднення не быў апублікаваны ў газетах.

Па Цэнтральным тэлебачанні было заяўлена, што расійскі ўрад не прызнае гэтага пагаднення, што яно, маўляў, супярэчыць міжнародным інтарэсам, інтарэсам саміх незалежных рэспублік. Затым выступілі вядомыя расійскія вучоныя, якія заявілі, што не дапускаць расцягвання культурных і гістарычных каштоўнасцей па нацыянальных кутках і правінцыях... Трохі пазней расійскі парламент увогуле скасаваў пагадненне аб вяртанні гістарычных і культурных каштоўнасцей дзяржавам іх паходжання...

А сёлета Дзярждумай Расіі быў падрыхтаваны Закон аб рэстытуцыі, згодна з якім усе культурныя каштоўнасці, што знаходзяцца цяпер на тэрыторыі Расійскай Федэрацыі, з'яўляюцца яе ўласнасцю і не могуць перамяшчацца ў іншыя краіны. Як кажуць, дружба—дружбай, а свая кашуля бліжэй да цела. Хаця агульнавядома, што якраз у Расіі, улічваючы ўсе перыпетыі гісторыі, аселі найбольш значныя культурныя каштоўнасці з Беларусі. Паводле звестак доктара гістарычных навук, загадчыка аддзела рэдкай кнігі Расійскай нацыянальнай бібліятэкі ў Санкт-Пецярбургу Мікалая Нікалаева, там знаходзіцца і славутае Тураўскае Евангелле XII стагоддзя, рукапісныя кнігі ўсіх трох Статутаў Вялікага княства Літоўскага, зборы карт і атласаў, якія адлюстроўваюць тэрыторыю сучаснай Беларусі, перапіска вядомых дзеячаў навукі і культуры Беларусі. Для Беларусі гэтыя скарбы цяпер недасягальныя. Існуе толькі магчымасць іх сумеснага з расійскімі вучонымі даследавання. Недасупныя шырокай грамадскасці і дакументы ВЧК і АДПУ, з якіх здымаецца грыф сакрэтнасці. Дазвол на работу з імі ажыццяўляецца толькі на падставе Закона аб рэабілітацыі. Права азнаямлення з тымі матэрыяламі мае КДБ Беларусі і сваякі рэпрэсіраваных беларусаў.

А матэрыялы гэтыя, як паведаміў на канферэнцыі начальнік прэс-цэнтра Упраўлення федэральнай службы бяспекі ў Смаленску Мікалай Ількевіч, маюць вялікае значэнне для аднаўлення карціны нашага недалёкага мінулага.

—Дзякуючы азнаямленню з гэтымі матэрыяламі я даведаўся, як многа беларусаў, — сказаў М.Ількевіч, — сялян і рабочых па паходжанні, было асуджана ў гады сталінізму толькі за тое, што яны мелі канчатак прозвішча на -віч — Луцкевіч, Мірановіч, Андруховіч... Я падрыхтаваў артыкул для беларускага часопіса, у якім паведамляю пра гэта і пра многія іншыя невядомыя раней факты.

Шматлікія аспекты рэстытуцыі былі абмеркаваны на прайшоўшай канферэнцыі. Мараль і міжнароднае права, юрыдычныя нюансы рэстытуцыі, яе маральна-этычныя пытанні. Улічваючы ўсю складанасць праблем рэстытуцыі ў наш час, некаторыя вучоныя падкрэслівалі, што сама рэстытуцыя культурных каштоўнасцей зайшла ў тупік. А Аляксандр Севасцяняў, прэзідэнт Лігі абароны нацыянальнай маёмасці, галоўны рэдактар “Национальной газеты”, член праўлення Асацыяцыі бібліятэк, музеяў і архіваў Расіі недвухсэнсоўна выказаўся ў тым сэнсе, што беларусам наўрад ці трэба будзіраваць пытанне аб вяртанні Беларусі Расіяй культурных каштоўнасцей, бо ў выніку гэтага “хвалі разыдуцца і створаць навалініцу”.

3.

Дык з чым жа мы застаёмся? Са сваім спрадвечным менталітэтам, памяркоўнасцю і святой верай у справядлівасць? Хаця нашы страты цяжка параўнаць са стратамі іншых краін і народаў.

Актам добрай волі было вяртанне Беларуссю Украіне бібліятэкі Пятлюры, Германіі — збору кніг, Расіі — ікон, канфіскаваных на мяжы ў кантрабандыстаў. Аднак Украіна па-ранейшаму нават і не думае вяртаць бібліятэку Храптовічаў, сцвярджаючы пры гэтым пра юрыдычныя правы на яе. Але дакументальных сведчанняў гэтых правоў не прадаставіла. Расія, падпісваючы саюзны дагавор, таксама не падумала пра вяртанне хаця б аднаго экзэмпляра Скарынаўскай Бібліі. Хаця чаму пра гэта павінна думаць Расія? Гэта праблема Беларусі як дзяржавы, якая, адзначаючы сёлета шосты год сваёй незалежнасці, усё яшчэ не выпрацавала дзяржаўнай палітыкі ў адносінах да сваёй уласнай культурнай спадчыны.

Звязда. 1997. 27 чэрв.

Тамара АБАКУМОЎСКАЯ**Народ валодаць мае права**

Той з чытачоў, хто сочыць за дыскусіяй “Вяртанне”, якую газета вядзе на працягу больш як паўгода, ведае, што ў апошній дэкадзе чэрвеня ў Мінску пад эгідай ЮНЕСКА адбылася Міжнародная навуковая канферэнцыя па праблемах вяртання культурных каштоўнасцей. Яна ініцыяравана Камісіяй Рэспублікі Беларусь па справах ЮНЕСКА, Міністэрствам замежных спраў Рэспублікі Беларусь, Міністэрствам культуры Рэспублікі Беларусь, Нацыянальным навукова-асветным цэнтрам імя Ф.Скарыны і сабрала для ўдзелу ў абмеркаванні вельмі актуальных для лёсу культуры праблем навукоўцаў, дзяржаўных і грамадскіх дзеячаў сямі еўрапейскіх краін.

Праўда, некаторыя з запрошаных не прыехалі на сімпозіум, спаслаўшыся на прастойна-ветлівыя аргументы для адмовы, некаторыя краіны былі прадстаўлены на неадпаведным статусу мерапрыемства ўзроўні, што гаворыць, па-першае, аб небяспечнасці стасункаў у гэтай справе, а па-другое, пацвярджае неабходнасць, важнасць і своєчасовасць форуму, на якім бы грунтоўна абмяркоўваліся праблемы рэстытуцыі.

Радуе асэнсаванне важнасці справы вяртання ў грамадстве. Яна, падобна на тое, робіцца “сферай інтарэсаў” не толькі навукоўцаў, культуролагаў, асобных грамадзян, а ўсё больш устаноў дзяржаўных. Напрыклад, такой “сур’ёзнай”, як КДБ.

На сімпозіуме прагучалі два вельмі цікавых паведамленні прадстаўнікоў гэтага ведамства з Беларусі і Расіі. Аб перыпетых пошуку беларускай святыні — крыжа Ефрасінні Полацкай, які вядзе супрацоўнік КДБ з Магілёва Сяргей Багдановіч, “Рэспубліка” паведамляла. Газета працягвае сачыць за пошукам. На сімпозіуме выступленне Багдановіча выклікала не толькі жывую цікавасць удзельнікаў, але і прапановы дапамогі з боку ўкраінскіх і расійскіх калег.

Сэрца сціскалася болей, калі рабіў сваё паведамленне начальнік прэс-цэнтра ўпраўлення Федэральнай службы бяспекі са Смаленска Мікалай Ількевіч. Афіцыйна назва яго даследавання — “Сумеснае выкарыстанне ў навуковых мэтах крымінальных спраў знятага фонду аператыўных архіваў тэрытарыяльных органаў Федэральнай службы бяспекі Расіі”. У перакладзе на “цывільны” гэта азначае — многія

вышсакрэтныя фонды адкрыліся... І адкрылі невядомыя дагэтуль трагічныя старонкі гісторыі, у тым ліку і гісторыі беларускага народа. У тых архівах схаваны дакументы— сведкі лёсаў многіх нашых суайчыннікаў: палітычных дзеячаў, навукоўцаў, паэтаў, пісьменнікаў, простага людзю. Упершыню, напрыклад, былі агучаны дакументы са справы Ластоўскіх. Мужа і жонкі. Расстраляны муж, арыштавана і асуджана жонка. Вызваленая ў 1943 годзе па інваліднасці Станіслава Пятроўна Ластоўская доўгі час была пазбаўлена ўсякіх правоў. Яе пісьмо, звернутае да Сталіна, якое таксама знойдзена ў справе, — крык распачы і гора.

Мікалай Ількевіч расказаў аб самаадданай працы, якую вядзе смялінін, беларус па паходжанню, былы вязень ГУЛАГа Аляксандр Забелін. Ён склаў спісы соцень беларусаў, рэпрэсаваных на тэрыторыі Смаленскай вобласці, і перадаў нашым навукоўцам.

У гісторыі не павінна быць белых плям, хоць нярэдка ў выніку пошуку яны замалёўваюцца чорным колерам, і некаму хацелася б іх прыхаваць. Таму вывучэнню архіваў, пошукам дакументаў на сімпозіуме надавалася такая вялікая ўвага. Напрыклад, пошукам так званага “Пражскага архіва”, які прыхвааў унікальныя матэрыялы па гісторыі беларускай дзяржаўнасці. На гэты пошук, пакуль, на жаль, малавыніковы, скіраваны намаганні многіх навукоўцаў Беларусі.

У выніковым дакуменце, прынятым на сімпозіуме, прагучаў заклік інтэграваць намаганні дзяржаўных устаноў, грамадскіх арганізацый, навукоўцаў і творчай інтэлігенцыі па стварэнні дзяржаўнай праграмы “Вернутыя імёны”. Рэалізацыю такой праграмы ўжо пачалі ў суседняй Украіне.

У справе рэстытуцыі, вельмі далікатнай, неабходны пачуццё такту і добрая воля. Таму яўным дысанансам прагучала выступленне галоўнага рэдактара “Национальной газеты”, прэзідэнта Лігі абароны нацыянальнай маёмасці масквіча Аляксандра Севасцянава. Спадар Севасцянаў, давеўшы “бясспрэчнае” права Расіі на ўсе культурныя каштоўнасці, вывезеныя з Германіі ў час і пасля заканчэння Другой сусветнай вайны, гарача падтрымаўшы вельмі спрэчны з пункту гледжання міжнародных прававых актаў нядаўна ўхвалены расійскімі парламентарыямі Закон “Аб культурных каштоўнасцях, перамешчаных у Саюз ССР у выніку другой сусветнай вайны і якія знаходзяцца на тэрыторыі Расійскай Федэрацыі”, строга папярэдзіў беларускіх і ўкраінскіх калег, што “стронуть лавину взаимных претензий легко, а остановить

ее будет невозможно”. Ён стаў пералічваць, колькі карцін перадаў беларускім музеем Эрмітаж ды іншыя сховішчы Расіі, бібліятэкі і гэтак далей, забыўшы, аднак, пералічыць тое, што вывезена з Беларусі на працягу шматлікіх падзелаў, войнаў, захопаў. Ці справядліва, што радзіма слупкіх паясоў не мае ніводнага ўзору гэтага старадаўняга мастацтва, а музей кнігадрукавання ў Полацку, на радзіме Ф.Скарыны, не валодае хаця б адным экзэмплярам ягонай Бібліі? А колькі твораў мастацтва, народжаных працаю і талентам нашых людзей, пыліцца незапатрабаванымі ў запасніках. Дзякуй Богу, што, на мой погляд, агрэсіўны выпадак паважанага рэдактара “Национальной газеты” не быў падтрыманы іншымі ўдзельнікамі дэлегацыі Расійскай Федэрацыі.

Вялікая ўвага была нададзена прававым аспектам рэстытуцыі. Удзельнікі канферэнцыі палічылі вельмі важным звярнуць увагу на тое, што для ўдасканалвання нацыянальнага заканадаўства, для прывядзення яго ў адпаведнасць з міжнароднымі стандартамі неабходна правядзенне навуковай сістэматызацыі міжнародных прававых актаў. Вопыт падрыхтоўкі і выдання на Украіне зборніка “Правовая ахова культурных каштоўнасцей. Міжнародныя дакументы” заслугоўвае ўвагі і распаўсюджвання.

Наогул, братнія Украіна і Расія, не кажучы аб краінах не такога ўжо і далёкага замежжа, як Польшча, Венгрыя, намнога энергічней, чым Беларусь, рушылі наперад у рашэнні праблем рэстытуцыі. Хоць у гэтым напрамку і ў нас зроблены некаторыя плённыя крокі, як адзначыў кіраўнік Скарынінскага цэнтра, старшыня камісіі “Вяртанне” прафесар Адам Мальдзіс, мы знаходзімся на пачатку шляху, і наш рух па ім прабуксоўвае. Чаму? Галоўная прычына такога становішча (і на тое звярнула ўвагу большасць прыняўшых удзел у дыскусіі) — адсутнасць дзяржаўнай структуры, якая не толькі займалася б гэтымі пытаннямі прафесійна і адказна, а мела б юрыдычнае права ў рознага роду міжнародных арганізацыях выступаць ад імя беларускай дзяржавы і патрабаваць да сябе адпаведнага стаўлення. Гэта думка, дарэчы, праходзіць чырвонай ніткаю ў дыскусіі і на старонках “Рэспублікі”. Яна замацавана ў выніковым дакуменце мінскага форуму. Каб і на гэты раз намаганні грамадскасці і навукоўцаў не засталіся “гласом вопиющего в пустыне”!

Калі б дзяржава падтрымала стварэнне каардынуючага дзяржаўнага органа, то ён бы здолеў вывесці важную для культуры і дзяржавы дзейнасць на новы ўзровень.

А што датычыць “Рэспублікі”, публікацыі якой вельмі высока ацанілі многія ўдзельнікі форуму, то паведамляем чытачам: дыскусія працягваецца. У бліжэйшы час мяркуем апублікаваць некаторыя цікавыя паведамленні, што прагучалі на сімпозіуме. У дыскусіі маюць намер прыняць удзел намеснік міністра замежных спраў Рэспублікі Беларусь Ніна Мазай, доктар мастацтвазнаўства Надзея Высоцкая ды іншыя. Сачыце за публікацыямі “Р”.

Рэспубліка. 1997. 1 ліп.

Ігар КЛОКАЎ

Вяртання не будзе?

Міжнародная канферэнцыя па рэстытуцыі культурных каштоўнасцяў прайшла ў Мінску, у канферэнц-зале гасцініцы “Юбілейная”, 19 і 20 чэрвеня. Яна была падрыхтавана Нацыянальным навукова-асветным цэнтрам імя Францішка Скарыны пад эгідай ЮНЕСКО і ўяўляла сабой чарговую спробу вырашэння праблемы страты Беларуссю сваіх культурных і гістарычных здабыткаў. На жаль, як мне здалося, спробу нясмелую.

Час правядзення канферэнцыі выпадкова супадаў з часам абвостранага вырашэння заяўленай у тэме канферэнцыі праблемы ўжо на дзяржаўным узроўні ў Расіі. Аднак у Беларусі грознае слова “рэстытуцыя” гучыць, як мне здалося, больш для прыгажосці. Наш талерантны народ, у тым ліку і дзяржаўныя дзеячы, і навукоўцы, больш схільныя да бесканфліктнага вырашэння пытанняў. Менавіта гэтая думка прагучала ў прывітальным слове старшыні аргкамітэта канферэнцыі міністра культуры Беларусі *Аляксандра Сасноўскага*. Менавіта ў рэчышчы гэтай ідэі фармавалася праграма канферэнцыі, дзе большасць паседжанняў прысвячалася не звароту, а сумеснаму выкарыстанню бібліятэчных, музейных і архіўных збораў. Менавіта на гэтым акцэнтавалі сваю ўвагу амаль усе выступоўцы.

Факты, што навукоўцы прыводзілі ў сваіх дакладах, прымусілі б сціснуцца ад болю сэрца кожнага беларуса.

Дзмітрый Бубноўскі, начальнік Дзяржаўнай інспекцыі па ахове помнікаў культуры Міністэрства культуры Беларусі зазначыў, што ўсе перамовы Беларусі з іншымі краінамі аб рэстытуцыі культурных

каштоўнасцяў заканчваюцца звычайна вельмі хутка і безвынікова, як толькі высвятляецца, што ў нашых фондах няма амаль нічога “чужога”. Так завяршыліся перамовы з Германіяй — процілеглы бок проста страціў цікавасць. Але ж амаль такі самы лёс і перамоў з Расіяй. Нягледзячы нават на тое, што час ад часу Беларусь перадае ўсходняй суседцы культурныя здабыткі, што адбіраюць беларускія мытнікі ў кантрабандыстаў, як было нядаўна з калекцыяй абразоў з Яраслаўскай вобласці.

Менавіта ў адносінах з нашым самым блізкім саюзнікам назіраецца найбольшае неразуменне па пытаннях вяртання гісторыка-культурных каштоўнасцяў. Зразумела, што, згодна з цэнтраімклівымі тэндэнцыямі ў імперыі, найбольш вартыя беларускія здабыткі перамяшчаліся ў Расію з часоў інкарпарывання Беларусі ў яе склад, гэта значыць, з часоў падзелу Рэчы Паспалітай. (Можа, таму такія цяжкія і няпэўныя крокі беларускай дзяржаўнасці, значна больш няпэўныя, чым нават якіх-небудзь нованароджаных афрыканскіх ці азіяцкіх краін, што па сутнасці наша дзяржаўнасць рэчава, прадметна не надта абгрунтавана не толькі ад часоў Вялікага княства Літоўскага, але нават ад часоў БНР.) Па словах сп. Бубноўскага, не выпадкова спроба арганізаваць Камісію па рэстытуцыі ў рамках СНД прыпынілася на тым, што да яе не быў нават накіраваны прадстаўнік Расіі. Пазіцыя Расіі зразумелая — з пункту гледжання ўласніка. Дарэчы, калі яшчэ ў часы СССР рабіліся спробы даць навуковае апісанне, напрыклад, украінскіх здабыткаў у складзе расійскіх музейных фондаў, яны былі катэгарычна перарваныя, маўляў, цяпер зробіце апісанні, а потым запатрабуеце вярнуць ва ўласнасць. Аб падобных спробах беларускага боку не паведамлялася.

Па словах гісторыка *Ганны Сурмач*, нават тыя магчымасці, якія існавалі ў свой час адносна вяртання культурна-гістарычных каштоўнасцяў, беларускі савецкі ўрад не надта выкарыстоўваў. Калі пасля вайны Чэхія прапанавала Беларусі забраць архіўныя дакументы, якія засталіся ў Празе ад часоў дзейнасці Рады БНР, часткі асабістых архіваў Пятра Крэчэўскага, Васіля Захаркі і г.д., урад БССР ад гэтай прапановы адмовіўся, маўляў, мы цалкам давяраем Расіі. Між тым, расійскія і ўкраінскія архівы былі перададзены Расіі і Украіне і цяпер з’яўляюцца складнікамі нацыянальных гістарычных каштоўнасцяў гэтых краін.

Аляксандр Міхальчанка, старшыня Дзяржкамтэта па архівах і справаходстве, зазначыў, што большасць беларускіх архіваў сёння сапраўды знаходзіцца за межамі краіны. Але становішча ў архіўнай

справе больш чым у якой іншай можа быць выпраўлена на лепшае, бо галоўнае прызначэнне архіваў — захаванне інфармацыі — з пераходам на сучасныя сродкі захоўвання, напрыклад, электронныя, рэалізуецца прасцей, а дзякуючы магчымасці ствараць вельмі якасныя электронныя копіі, фонды нацыянальных архіваў становяцца прыдатнымі для папаўнення. Па словах сп. Міхальчанкі, зыходныя матэрыялы могуць і надалей захоўвацца, дзе апынуліся, галоўнае, што ў Беларусі можна цяпер ствараць і сістэматызаваць свае ўласныя фонды, роўныя па гістарычных і інфармацыйных вартасцях зыходным, бо “перамяшчэнне арыгіналаў — задача невырашальная”. Зараз трэба перанесці ўвагу архівістаў з захавання дакументаў на захаванне інфармацыі. Гэта тым больш варта рабіць, што ў нашыя часы архівісты сутыкаюцца з праблемай разбурэння паперы — тэрмін існавання сучаснай кіслатавай паперы 50–60 гадоў. Аднак вырашыць пытанне аб захаванні архіўнай інфармацыі на новых яе носьбітах — таксама няпростая справа. Нават на тое, каб узяць удзел у адпаведнай канферэнцыі, што адбудзецца ў другой палове гэтага года ў Лісабоне, нашым навукоўцам нешта грошай. (“Нам хаця б з матэрыяламі пазнаёміцца”, — у прыватнай размове прызнаўся сп. Міхальчанка, не спадзеючыся на паездку. Між тым увесь свет ужо некалькі гадоў павязаны “павуціннем” глабальнай камп’ютарнай сеткі Internet, якая і вырашае праблемы абмену інфармацыяй на любой адлегласці па любых пытаннях. Відавочна, што і такой магчымасці ў беларускіх архівістаў няма, можна здагадацца, што заяўленыя планы пераводу архіваў на электронныя носьбіты яшчэ доўга застануцца планамі.) Аднак тэма выступлення “Вяртанне архіўных каштоўнасцяў на гістарычную радзіму”, на маю думку, пададзена была аднабакова.

Зразумела, я не заклікаю да экстрэмісцкіх метадаў вырашэння любых праблемаў па ўзоры раззлаванага прафесара Паўла Полячака з Чэхіі, чыё пазаяпланаванае выступленне прагучала на канферэнцыі, нягледзячы на даволі шчыльны расклад, хаця было цалкам не па тэме, а прысвечана... супрацьстаянню Захаду і НАТО (колькі яшчэ гадоў замежнае паходжанне будзе шанавацца ў нас больш за ўсё іншае?) У чым нельга не пагадзіцца з прафесарам — дык гэта з яго думкай, якая прагучала паміж словамі, што абрабаванымі заўсёды застаюцца бедныя краіны. Але ж суверэнная краіна не толькі можа, але і абавязана бараніць свае інтарэсы, у тым ліку і ў справе захавання культурна-гістарычных каштоўнасцяў. і ў гэтай справе Беларусь магла б, напэўна, разлічваць

на дапамогу сваіх сяброў і добразычліўцаў. Такое ўражанне складалася пасля выступлення *Валянціна Грыцкевіча* з Санкт-Пецярбурга аб беларускіх матэрыялах у Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве. Авацыю выклікала эмацыйнае і дзелавое выступленне *Мікалая Ількевіча* са Смаленскага ўпраўлення Федэральнай службы бяспекі аб выкарыстанні ў навуковых мэтах рассакрэчаных справаў органаў бяспекі Расіі.

Вельмі цікавымі, мяркуючы на назвах, абяцалі быць выступленні навукоўцаў з Германіі, Францыі, Венгрыі, Польшчы, Літвы. Аднак чамусьці большасць іншаземцаў не даехалі да Мінска. Тым не менш удзельнікі мелі магчымасць пазнаёміцца з гісторыяй праблемы, выкладзенай польскім адвакатам *Войцехам Кавальскім* на добрай ангельскай мове. Трохі пазабаўляўшыся тэрмінамі “рэстытуцыя” — “аднаўленне парушаных правоў з кампенсацыйй страт” і “рэпатрыяцыя” — “вяртанне на радзіму”, польскі юрыст выказаў думку, што цяпер, пасля развалу СССР, няпростая праблема вяртання каштоўнасцяў краінам-уладальнікам больш падобная на аналагічныя праблемы ў час разбурэння каланіяльных імперыяў. І “ніякім чынам не праводзячы аналогіяў”, спадар Кавальскі ўсё ж такі рэкамендаваў часцей ужываць тэрмін “вяртанне” ці “зварот”.

Польскі адвакат таксама інфармаваў аб паспяховых перамовах Польшчы з Германіяй і Украінай, зазначыўшы, што ў некаторых выпадках польскі бок не выстаўляў абавязковых прэтэнзій аб звароце тых ці іншых нацыянальных здабыткаў, палічыўшы, што “спадчына месціцца ў правільным месцы” і больш магчыма сумеснае выкарыстанне. (Ці не намёк гэта на верагодныя падобныя перамовы з нашай краінай?) Палякі, таксама як і немцы, не заўсёды імкнуцца рэалізаваць магчымасць, напрыклад, перазахаванняў, палічыўшы за лепшае “ахову на месцы знаходжання” тых ці іншых мемарыялаў, забяспечаную дзяржаўнымі дамоўленасцямі.

Прафесар *Аляксандр Федарук* з Украіны, старшыня Нацыянальнай камісіі па пытаннях вяртання, зазначыў, што вяртанне на Украіну нацыянальных каштоўнасцяў разглядаецца Саветам Міністраў у якасці непазбежнай умовы існавання краіны як “паўнапраўнай еўрапейскай адзінкі”. Камісія, якую цяпер узначальвае сп. Федарук, стваралася двойчы: першы раз — у 1918 годзе, другі — у 1993. Найбольш важнай справай Камісіі ён лічыць стварэнне каталогаў страт мастацкіх, музейных, бібліятэчных каштоўнасцяў. Частка гэтых каталогаў ужо

выдадзена, другая — рыхтуецца да выдання. Украіна гатовая да дыялогу з іншымі краінамі ў справе вяртання і гэтую гатоўнасць прадэманстравала, напрыклад, вярнуўшы Германіі гравюрны кабінет Дрэздэнскай галерэі. Па словах сп. Федарука, “вяртанне каштоўнасцяў краінам паходжання, ці іх рэстытуцыя — гэта аснова паўнаўартаснага функцыянавання культуры”.

Пазапланавым, але цалкам адпаведным тэме канферэнцыі было выступленне асабістага госця міністра замежных спраў Беларусі прафесара з Шатландыі *Пітэра Джонса*. Спадар Джонс узначальвае Інстытут гуманітарных даследаванняў, адначасова з’яўляючыся старшынёй Музея Шатландскага будаўніцтва (як высветлілася з выступлення, “будаўніцтва” ў шырокім сэнсе, гэта значыць “заснавання і развіцця”). Даклад шатландскага навукоўца быў вельмі яркай ілюстрацыяй адносінаў да нацыянальных каштоўнасцяў у цывілізаванай унітарнай дзяржаве. Пытанне аб заснаванні Музея Шатландскага будаўніцтва паўстала ў 1979 годзе адразу з лічбаў — колькі патрэбна? Разгубленыя навукоўцы ў той час назвалі лічбу амаль удвая меншую, чым згодная была вылучыць дзяржава, але хутка адкарэктавалі яе да тых самых 32 мільёнаў фунтаў. Вывучаючы пытанне, шатландскія навукоўцы даследавалі каля 30 падобных музеяў у абодвух паўшар’ях Зямлі. Прыйшлі да высновы, што неабходна будаўніцтва спецыяльнага комплексу замест прапанаванага раней гістарычнага будынка. Аб’явілі конкурс, на які прыйшлі 372 заяўкі. З іх былі адабраныя чатыры праекты архітэктараў і чатыры — не-архітэктараў... Цяпер ужо можна казаць, што да адкрыцця экспазіцыі засталася меней за год. Экспазіцыя будзе не толькі на агульнавядомых прынцыпах адбору экспанатаў “хто гэта зрабіў—дзеля каго — аб чым — як — калі — чаму — дзе”, але і зыходзячы з галоўнага пытання, якое можа паставіць сучасны заняты чалавек: “Чаму я павінен звярнуць на гэта ўвагу?”

У Шатландыі, дарэчы, ужо рэалізуецца культурна-адукацыйная праграма, згодна з якой усе школы бясплатна забяспечваюцца камп’ютэрным кампакт-дыскам, на якім змешчана інфармацыя аб стане ўсіх гісторыка-культурных каштоўнасцяў. Гэтая інфармацыя павінна быць вядомай кожнаму, бо “аб’екты не могуць казаць самі за сябе, таму што аб’екты не могуць размаўляць”...

Аб’екты не размаўляюць, так, таму і пачынаецца справа збірання нацыянальных каштоўнасцяў з нудных каталогаў ды архіваў. Як ні дзіўна, у нашай краіне пачынаецца амаль з нуля — зноў, увесь час

збочваючы на шлях “сумеснага выкарыстання” нашых здабыткаў. Агляд гэтага працэсу праведзены ў пленарным дакладзе прафесара *Адама Мальдзіса*, аднаго з галоўных арганізатараў канферэнцыі. Назва даклада вельмі сімптаматычная: “Вопыт вяртання культурных каштоўнасцяў на Беларусь: еўрапейская норма ці выключэнне з правілаў?”. Спадар Мальдзіс даў згоду на друкаванне свайго даклада ў “Культуры”. Наша газета таксама мае намер надрукаваць на сваіх старонках (са згоды аўтараў) урыўкі з іншых найбольш цікавых выступленняў на канферэнцыі, поўная назва якой “Рэстытуцыя культурных каштоўнасцяў: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты)”.

Культура. 1997. 28 чэрв. – 4 ліп.

Леанід ПОБАЛЬ

Беларускія каштоўнасці: час вяртацца на Радзіму

19–20 чэрвеня ў канферэнц-зале гасцініцы “Юбілейная” працавала Міжнародная навуковая канферэнцыя “Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання — юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты”, якая праводзілася пад эгідай UNESCO. Арганізатары — Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь і Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны пры Міністэрстве адукацыі РБ.

У канферэнцыі прымалі ўдзел прадстаўнікі навуковых, культурных, музейных, архіўных арганізацый і ўстаноў, бібліятэк з 7 краін (Беларусі, Расіі, Украіны, Польшчы, Чэхіі, Германіі, Шатландыі). Было прачытана 36 дакладаў і паведамленняў па розных напрамках: гістарычных, юрыдычна-культурных, музейна-архіўных і іншых. Выступалі гісторыкі, філолагі, мастацтвазнаўцы, археолагі і многія іншыя спецыялісты. Асноўнымі навукова-арганізацыйнымі пытаннямі былі выяўленне, вывучэнне і па магчымасці вяртанне на радзіму ўсіх тых архіўных, археолага-культурных і многіх іншых відаў крыніц, якія пры розных абставінах, асабліва падчас войн на нашых землях у XVIII–XX стагоддзях, трапілі з Беларусі ў блізкія і далёкія замежныя краіны.

Тут можна, напрыклад, сказаць, што Шчорсаўская (Навагрудскі раён) бібліятэка Храптовічаў, вельмі багатая на сярэднявекавыя кніга-

зборы, архіўныя матэрыялы з часу першай сусветнай вайны аказалася ў Кіеве. Зараз наладжаны ўзаемаадносіны з адпаведнымі ўстановамі Украіны, і ставіцца задача сумеснага яе вывучэння і выкарыстання матэрыялаў рознымі спецыялістамі дзвюх краін. Па гэтых пытаннях выступіў на канферэнцыі А.Фурс, загадчык аддзела Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

Практычна ўсе музеі Беларусі, бібліятэкі і архівы многіх іншых устаноў падчас акупацыі 1941–1944 г. былі вывезены ў Германію ці разбураны. Тут таксама неабходна сказаць, што многія мастацкія творы, архіўныя матэрыялы пры розных абставінах трапілі ў розныя гарады Расіі, Украіны, Польшчы, Германіі, Літвы, Швецыі і іншыя краіны Еўропы. У Беларусі шмат гістарычных цэнтраў, якія неабходна аднаўляць, сярод іх сярэдневяковы Нясвіж. Ставіцца задача вярнуць усе тыя мастацка-гістарычныя багацці, якія былі тут створаны, а зараз захоўваюцца за межамі Беларусі.

Наш зямляк, доктар гістарычных навук М.Нікалаеў (ён родам з в. Нянькава Навагрудскага раёна) расказаў аб беларускіх кніжных скарбах, што захоўваюцца ў Расійскай Нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу, дзе ён працуе загадчыкам аддзела рэдкай кнігі, і аб рэальных магчымасцях іх даследаванняў.

Доктар мастацтвазнаўства Н.Высоцкая, загадчыца аддзела старажытнабеларускага мастацтва Дзяржаўнага мастацкага музея Беларусі, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі РБ, паведаміла аб спісе каштоўнасцей, перададзеных з Музея гісторыі Вялікай Айчыннай вайны ў Мінску ў 1950 г. Польскай Народнай Рэспубліцы.

Доктар мастацтвазнаўства, прафесар А.Федарук, старшыня Нацыянальнай камісіі па пытаннях вяртання на Украіну культурных каштоўнасцей пры Кабінёце Міністраў Украіны выступіў з дакладам аб рэс-тытуцыі і вяртанні культурных каштоўнасцей як важных фактараў міжнароднага супрацоўніцтва. Д.Бубноўскі, начальнік Дзяржаўнай інспекцыі па ахове помнікаў гісторыі і культуры Міністэрства культуры РБ спыніўся на гісторыка-культурных каштоўнасцях у жыцці грамадства і дзяржавы. Вяртанне архіўных дакументаў на гістарычную радзіму знайшло адлюстраванне ў выступленні А.Міхальчанка, кандыдата гістарычных навук, старшыні Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаходству РБ. Сумеснае выкарыстанне архіўных і музейных матэрыялаў з пазіцыі Германіі было асветлена Іаханесам Шлоотцам, доктарам гісторыі і паліталогіі, прафесарам Свабоднага універсітэта (Берлін).

Суадносіны міжнародна-прававых і маральна-этычных норм у сферы рэстытуцыі культурных каштоўнасцей былі раскрыты кіеўлянінам, доктарам юрыдычных навук В.Акуленкам (Інстытут дзяржавы і права імя В.Карэцкага Нацыянальнай Акадэміі навук Украіны) і А.Севасцянявым, кандыдатам філалагічных навук, прэзідэнтам лігі абароны нацыянальнай маёмасці, рэдактарам “Нацыянальнай газеты”, членам праўлення Асацыяцыі бібліятэк, музеяў і архіваў (Масква). Праблемы выяўлення культурных каштоўнасцей, якія належаць адной краіне, на тэрыторыі іншых краін, знайшлі адлюстраванне ў дакладзе М.Нікандрава, супрацоўніка Міністэрства культуры Расійскай Федэрацыі (Масква). Практыка вяртання культурных каштоўнасцей у Беларусь на фоне еўрапейскага заканадаўства была паказана А.Мальдзісам, доктарам філалагічных навук, прафесарам, дырэктарам Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф.Скарыны, старшынёй грамадскай камісіі Беларускага фонду культуры “Вяртанне”.

Аўтар гэтых слоў, як археолаг, пачаў супрацоўнічаць з 60-х гадоў з польскімі археолагамі, вывучаў археалагічныя калекцыі ў музеях Варшавы, Кракава, Познані і іншых. У выніку пошукаў быў падрыхтаваны і надрукаваны шэраг прац, у тым ліку вялікая публікацыя “Древности Белоруссии в музеях Польши”. Мн., 1979, Навука і тэхніка; публікацыя ў “Вedomоcтях архэолёгічных”, Варшава, 1972. Том 37.2 і інш. Аналізу гэтых крыніц і быў прысвечаны мой даклад. Заслугоўвае асаблівай увагі скарб пяці сярэбраных паясоў з Чырвонага Бору (Лагойскі раён), яго часткі захоўваюцца ў Варшаве, Вільні, Маскве. Яны маюць культывыя сімвалы, якія адносяцца да старажытнага славянска-індаеўрапейскага абрада “ініцыяцыі”: пераходу хлопчыкаў у групу дарослых мужчын. Храналагічна абрад адносіцца да першых стагоддзяў нашай эры. Паясы маюць пэўныя паралелі з сусветнага значэння шэдэўрамі XIV ст. да н.э. Мікенскай калекцыі, дзе блізкі па тыпу выраб знаходзіўся разам з залатой пасмяротнай “маскай Агамемнона”. Рэшткі аналагічных чырвонаборскім паясам знойдзены таксама ў Тайманаве, на Быхаўшчыне...

Матэрыялы канферэнцыі будуць надрукаваны ў асобным зборніку.

Падведзены вынікі працы канферэнцыі. Усе пастаўленыя пытанні павінны разглядацца на высокім дзяржаўным узроўні. Праца навукова-арганізацыйнага форуму адыграе адпаведную ролю ў гісторыі Беларусі.

Навіны АНБ. 1997. 11 ліп.

Alexander FEDORUK,

Head of the National Commission
of the Restitution of Cultural Treasures to Ukraine, Kiev

**Conference “The Restitution of Cultural Treasures:
Problems of Repatriation and Common Usage” in Minsk**

The international scholarly conference on “The Restitution of Cultural Treasures: Problems of Repatriation and Common Usage (Legal, Scholarly, and Ethical Aspects)” took place in Minsk on June 19–20, 1997 under the aegis of UNESCO.

It was organized by the F.Scaryna National Research and Educational Centre with the participation of the Ministry of Culture and Education, the Ministry of Foreign Affairs of Belarus, and UNESCO. Other participants were delegates from seven European countries, including the Ukraine. On this occasion the intergovernmental collection of materials “Vyartanne” (Returning) no. 3 was published. It deals with archival materials on the problems of search and repatriation of national cultural treasures which are outside the borders of Belarus (see Bibliography).

The conference highlighted the importance of combining the efforts of the international community concerning the mentioned problems in the spirit of international legal norms in accordance with the U.N.O. documents on research, education and culture. The conference proved the cooperation effectiveness of researchers and cultural workers regarding the restitution of cultural treasures.

Fruitful discussions on legal, scholarly and ethical restitution aspects, which are considered to be new opportunities for cooperation in the cultural field, made clear the necessity to update national legislative norms and to adjust them to the international standards, to create a common database in this field.

The main subject of the conference was Russia. In connection with the law adopted in Russia “On Cultural Treasures Removed to the USSR as a Result of World War II and Located in the Territory of the Russian Federation”, the topical question arose about treasures looted by the Nazis from museums, archives, libraries of Ukraine, Byelorussia, Lithuania, Latvia, Estonia and Moldavia which were moved to Russia in 1945–46.

Russia ignored the agreement signed by the presidents of the CIS “About the Repatriation of Cultural and Historical Treasures to Countries of their Origin” (Minsk, February 14, 1992). These are the ethical problems and the problems of cooperation in the European space: they exist or they are supposed to be in force.

The close cooperation of post-Soviet countries in the field of cultural heritage (concerning its uncovering, searching and usage) was also discussed. The necessity to take into account international legislative acts and ethical aspects in order to settle conflicts was stressed. The conference dealt with the question of organizing a meeting of intergovernmental expert groups from the CIS in Moscow in order to start projects that will contribute to the return of cultural objects. The participants agreed to call upon UNESCO to pay attention to these problems in post-Soviet countries.

Great attention should also be paid to the cultural treasures which were moved from Germany in 45–46 and discovered later in other countries.

The participants called upon the Secretariat of UNESCO to organize a special session of the UNESCO Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Treasures to the Countries of their Origin and its Restitution in Case of Illicit Appropriation, so as to inspire new efforts of search for treasures lost during World War II.

The conference in Minsk proved the effectiveness of the steps, taken towards enrichment of international experience concerning the repatriation and restitution of cultural treasures.

Spoils of War. 1997. No. 4. August.

ХРОНІКА ВЯРТАННЯ

Анатолий СЛАНЕЇСКИ

Спадчына вяртаецца

У 1992 годзе ў час правядзення II Наваградскіх чытанняў група навукоўцаў-гісторыкаў, археолагаў, а тасаму мясцовы краязнаўчы музей узнялі пытанне аб вяртанні на радзіму так званага “наваградскага архіва” — гістарычных і культурных каштоўнасцей, знойдзеных у час

раскопак старажытнага замка. Раскопкі гэтыя праводзіліся на працягу 1968–84 гадоў вядомым расійскім археолагам Фрыдай Гурэвіч, а ўсе знойдзеныя рэчы захоўваліся ў Інстытуце гісторыка-матэрыяльнай культуры Расійскай Акадэміі навук.

Доўгі час рэспубліканскае Міністэрства культуры і Камісія па вяртання гісторыка-культурных каштоўнасцей вяла перагаворы з кіраўніцтвам Санкт-Пецярбургскага інстытута аб магчымым вяртанні на радзіму спадчыны беларускага народа. Перагаворы завяршыліся паспяхова. Пра гэта было паведамлена пазаўчора на прэсканферэнцыі, якую правялі міністр культуры Яўген Вайтовіч і намеснік міністра Уладзімір Гілеп. Некалькі дзён назад каштоўныя рэчы, энойдзеныя на наваградскім дзядзінцы, — вырабы з керамікі, скуры, жалеза, косці (усяго дзевяць з паловай тысяч адзінак) — вярнуліся на Беларусь. Неўзабаве яны будуць перададзены Наваградскаму музею. Справа, вядома, не ў колькасці. Галоўнае, што гэта адбылося. Каштоўнасці павінны знаходзіцца там, дзе яны былі створаны або для якога месца былі зроблены. Наша ж спадчына параскідана па ўсім свеце. Справа вяртання яе — вельмі складаная. Такі вось факт. З украінскімі ўладамі была дасягнута амаль стопрацэнтная дамоўленасць аб вяртанні Беларусі бібліятэкі Храптовічаў з маёнтка Шчорсы што таксама на Наваградчыне. У часы сярэднявечча яна была адной з буйнейшых у Еўропе. Аднак у апошні момант штосьці сарвалася, украінцы загаварылі, што гэта спадчына не толькі беларусаў, але і ўкраінцаў, літоўцаў, палякаў, што трэба яшчэ разабрацца. Нашы навукоўцы, праўда, не трацяць надзеі: лічаць, што вяртанне бібліятэкі — найбольш рэальная справа. Хоць за яе яшчэ давядзецца пазмагацца. Даволі паспяхова ідуць перагаворы таксама аб вяртанні на Беларусь рукалісу М.Шчакаціхіна “Нарыс аб літоўскай манеце XVI–XVII стагоддзяў”, які знаходзіцца ў Эрмітажы, і святых мошчаў, знойдзеных у межах полацкай Сафіі і таксама вывезеных калісьці.

Усё гэта не робіцца само сабой. Галоўнае тут — стварэнне неабходных нарматыўных і прававых умоў для ўзаемавыгаднага супрацоўніцтва з рознымі краінамі ў гэтым напрамку. Падпісаны адпаведныя дэкларацыі з Польшчай, падрыхтавана міжурадавае пагадненне з Германіяй, з Расіяй, ёсць база для супрацоўніцтва ў рамках СНД, рыхтуюцца дагаворы са Злучанымі Штатамі (па ініцыятыве амерыканскага боку), з Украінай, Літвой, Чэхіяй, Славакіяй.

Беларусь павінна паказаць тут прыклад цывілізаванага супрацоўніцтва.

Звязда. 1993. 9 верас.

Сяргей СЯНКЕВІЧ

Цудоўны абраз вярнуўся на радзіму

Цяпер мы больш прывыклі да таго, што каштоўнасці вывозяцца ад нас за мяжу. Ужо нікога не здзіўляе паведамленне, што на мытні затрымалі кантрабанду антыкварыяту, царкоўных абразоў. І тым больш прыемна пачуць, што нешта, наадварот, згубленае і забытае вярнулася ў краіну.

У першыя дні вайны, калі нямецка-фашысцкія войскі імкліва рухаліся па тэрыторыі Беларусі, у адным мястэчку снарад патрапіў у царкву. Нямецкі салдат Карл Гутман забег у палымнеючы храм і вынес адтуль абраз Ісуса Хрыста.

Ваенныя шляхі прывялі маладога салдата і на бітву пад Масквой, і на абарону правабярэжжа Дняпра, калі яго фарсіравалі савецкія войскі. Але ён жывы і здаровы дачакаўся капітуляцыі Германіі. І ўвесь гэты час насіў пры сабе ікону.

— Гэта не я выратаваў ікону, а яна зберагла мяне ў тыя цяжкія гады, — сказаў спадар Гутман.

Сумленне, сэрца і душа гаварылі яму, што абраз павінен вісець не ў яго кватэры, а ў храме, пажадана царкве на Беларусі, адкуль быў вывезены больш за 50 гадоў таму.

Карл Гутман звярнуўся за парадай да езуіта ўсходняга абраду айца Ота. Гэтая гісторыя вельмі кранула законніка, і ён звязаўся са спадаром дэ Вольфам, прэзідэнтам дабрачыннага міжнароднага місіянерскага таварыства св. Кірыла і Мяфодзія.

Спадар дэ Вольф вядзе актыўную місіянерскую дзейнасць на Заходняй Украіне ў грэка-каталіцкіх парафіях. І вось у чарговы раз, калі прыехаў з Кельна ў Львоў, ён заехаў у Мінск і перадаў ікону ў грэка-каталіцкую капліцу Іконы Маці Божай Нястомнай Дапамогі, якая знаходзіцца па адрасу: вул. Прытыцкага, 38.

Гэты падарунак вернікам дарагі ўдвая. Па-першае, як знак увагі і чалавечнасці з боку спадара Гутмана. Па-другое — Беларуская грэка-каталіцкая царква, якая знаходзіцца, мабыць, у самым жабрацкім стане сярод цэркваў Беларусі (не можа вярнуць ні храмаў, ні ікон, ні літаратуры), — рада набыццю любых царкоўных каштоўнасцей. А такіх — асабліва.

Добры вечар. 1993. 24 снеж.

Таццяна АНТОНАВА

Тураўскае Евангелле вяртаецца на родную зямлю

Са слоўніка:

Тураўскае Евангелле — старажытны рукапісны помнік XI стагоддзя. Самая ранняя (з тых, што захаваліся) кніга, створаная на беларускіх землях. Да нашага часу збераглося 10 аркушаў.

Напісана Евангелле на пергаменце уставам, аздоблена ініцыяламі (старавізантыйскага тыпу, выкананы на эялёным фоне, размаляваны чырвонай і сіняй фарбамі) і маргінальнымі ўпрыгожаннямі ў выглядзе гронкі.

Знойдзена ў Тураве ў 1865 годзе, вывезена М.Сакаловым у Віленскую публічную бібліятэку. Зберагаецца ў Цэнтральнай бібліятэцы Акадэміі навук Літвы.

Якую каштоўнасць уяўляе для беларусаў гэта кніга — тут не патрабуецца асаблівых тлумачэнняў. Цікавы іншы факт: пры якіх абставінах яна зноў вяртаецца на Беларусь. А выглядае гэта вось якім чынам.

Літоўскі ўрад з мэтай наладжвання эканамічных стасункаў з суседняй Беларуссю выпраўляе ў Мінск групу бізнесменаў і прадпрымальнікаў. Мяркуецца, што там яны на месцы азнаёмяцца з сітуацыяй, сустрэнуцца са сваімі калегамі-партнёрамі, а таксама з кіраўніцтвам Беларусі. Спецыяльна да гэтай паездкі рыхтуецца і культурная праграма. Яе гвозд — факсімільнае Тураўскага Евангелля, якое мяркуецца ва ўрачыстай абстаноўцы перадаць Нацыянальнай бібліятэцы Рэспублікі Беларусь,

Задума атрымалася выдатная. На вышэйшым узроўні 12 чэрвеня Рэспубліка Беларусь прыняла дэлегацыю з Літвы. У Гандлёва-прамысловай палаце ў Мінску з гэтай нагоды была праведзена прэс-канферэнцыя, а пасля суседзям прадпрымальнікам наладзіў аўдыенцыю прэм'ер-міністр Беларусі М.Чыгір.

13 чэрвеня ў Нацыянальнай бібліятэцы Рэспублікі Беларусь адбылася і культурная акцыя, у якой прынялі ўдзел віцэ-прэм'ер Беларусі У.Русакевіч, міністр замежных спраў У.Сянько, пасол Рэспублікі Беларусь у Літоўскай Рэспубліцы Я.Вайтовіч, пасол Літоўскай

Рэспублікі ў Рэспубліцы Беларусь В.Баўбліс, намеснік міністра культуры і друку І.Карэнда, а таксама старшыня праўлення Беларускага фонду культуры І.Чыгрынаў.

— Лёс духоўных беларускіх каштоўнасцей, рарытэтаў, — адзначыў Я.Вайтовіч, які ажыццявіў місію перадачы Тураўскага Евангелля, — вельмі складаны. Напрыклад, Тураўскае Евангелле нейкім чынам было выратавана ад знішчэння. Яго знайшлі ў скрыні для вугалю. У 1962–63 гадах літоўскія спецыялісты адрэстаўрыравалі кнігу, зрабілі новы пераплёт, а стары (XVII стагоддзе) захоўваецца асобна.

Сімвалічна, дарэчы, і тое, што перадача факсімільнага выдання Тураўскага Евангелля адбываецца напярэдадні Дня беларускага пісьменства і друку, якое сёлета будзе святкавацца ў Тураве.

Пасол Літоўскай Рэспублікі ў Рэспубліцы Беларусь Віктарас Баўбліс адзначыў на цырымоніі ў Нацыянальнай бібліятэцы:

— Мне вельмі прыемна прысутнічаць на гэтым акце перадачы такога старажытнага выдання — помніка беларускай культуры. Я нават асмеліўся б прыгадаць, што ў пэўны перыяд гісторыі нашы народы жылі ў адной дзяржаве і разам яе будавалі. І гэты помнік культуры нагадвае нам пра тое, што кіраўнікі тагачаснай літоўскай дзяржавы (Вялікага княства Літоўскага. — *Т.А.*) размаўлялі і пісалі на старажытнай і такой прыгожай беларускай мове.

Як лічыць спадар Яўген Вайтовіч, узаемаадносіны з суседняй дзяржавай Літвой у Беларусі на сённяшні дзень складаюцца найлепшым чынам. У прыватнасці, падпісаны шэраг пагадненняў, наладжваюцца эканамічныя кантакты. Сёлетнім “дэсантам” літоўскіх прадпрымальнікаў справа не скончыцца. У жніўні беларускі “дэсант” адправіцца да сваіх літоўскіх калег. А галоўнае, паміж нашымі дзяржавамі, дзякуючы культурным адкрыццям, падобным на перадачу Тураўскага Евангелля, усталёўваюцца вельмі прыязныя сяброўскія адносіны, дабратворны фон для эканамічнага ўзаемадзеяння.

Дарэчы, культурная акцыя літоўцаў у Беларусі не скончылася перадачай Евангелля. У той жа дзень музею Вялікай Айчыннай вайны былі падараваны 36 эстампаў народнага мастака Красаўскаса, прысвечаныя другой сусветнай вайне.

Загадчык аддзела рукапісаў, рэдкай кнігі і старадрукаў Таццяна Рошчына, якая актыўна супрацоўнічае з грамадскай камісіяй “Вяртанне” Беларускага фонду культуры, зазначыла, што ўвогуле на Беларусь вяртаецца мала каштоўнасцей, якія належаць ёй і яе народу. І прычына

гэтага перш за ўсё ў тым, што мы не ведаем, што і дзе знаходзіцца. Таму неабходна выдаваць спісы каштоўнасцей, даваць інфармацыю для даследчыкаў. І калі няма магчымасці вярнуць арыгінал — вяртаць копіі, мікрафільмы... Да таго ж, часцей за ўсё мы прывыклі шукаць у далёкім замежжы, не ведаючы, што ляжыць зусім побач. Напрыклад, пару гадоў назад у Гродне знайшлі 3 інкунабулы. Але ўся гэта праца па вяртанні духоўных і матэрыяльных скарбаў давала б куды большы плён, калі б вялася на дзяржаўным узроўні. Тураўскае Евангелле — наша нацыянальная святыня (хаця не арыгінал, а толькі факсімільнае, выкананае ў адзіным экзэмпляры), якая заняла пачэснае месца побач з кніжкамі слаўтага Францішка Скарыны у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі, ёсць добры знак для нашага народа. І пад гэтым добрым знакам нам будзе лягчэй пераадолюваць усе цяжкасці.

Звязда. 1995. 15 чэрв.

Надзея ВЫСОЦКАЯ

Прыгожы жэст Украіны

У ліпені 1995 г. у час візіту ў Мінск Прэзідэнт Украіны Л.Д.Кучма перадаў абраз “Апостал” XVII ст., які раней, да вайны, знаходзіўся ў музейных фондах Беларусі. У час вайны абраз быў вывезены ў Германію, адкуль трапіў у Кіева-Пячэрскі дзяржаўны гісторыка-культурны запаведнік.

“Апостал” даволі вялікага памеру (168x62x18). Знаходзіўся ён некалі ў даісусным чыне нейкага высокага іканастанаса, якія ў Беларусі амаль не захаваліся. Аналагамі тут з’яўляюцца іканастанасы Мікольскай царквы ў Магілёве (1669) і Смаленскага сабора Новадзявочага манастыра ў Маскве (1683–1686). Апошні створаны беларускімі майстрамі.

Абразы даісусага чына XVII–XVIII стст. з Шарашова, Давыд-Гарадка, Хаціслава, Кажан-Гарадка, Андронава, Ружан, якія захаваліся да нашага часу, значна меншыя па памеру, што з’яўляецца ўскосным сведчаннем паступовага памяншэння іканастанасаў у Беларусі.

Вернуты абраз “Апостал” выкананы на высокім прафесійным узроўні і значна папаўняе нашы ўяўленні аб іканапісе Беларусі XVII ст.

Кантакты і дыялогі. 1995. № 0. С. 18.

Андрей ХАНК

Сосюра вернулся на родину

Уже не первый раз сотрудники государственной безопасности возвращают национальное достояние на родину. Однако 19 августа они выполняли не слишком привычную для себя и в первую очередь для других задачу. Событие не вписывалось в рамки ординарного.

Главный контрразведчик страны председатель КГБ Беларуси Владимир Мацкевич лично передал Чрезвычайному и Полномочному Послу Украины в Беларуси Владимиру Ивановичу Желибе оригинал поэтического автографа классика украинской литературы Владимира Николаевича Сосюры.

Судьба этих строк, совершенно случайно найденных в архиве КГБ Беларуси, более чем трагична. Их обнаружили как вещественное доказательство в деле репрессированного за “контрреволюционную деятельность” белорусского поэта Алеся Дудара. Автограф, написанный на украинском языке размашистым почерком, был среди 19 изъятых во время обыска стихотворений и сыграл не последнюю роль в драматической судьбе поэта. Сосюру же кровавый Молох репрессий пощадил. Более того, в 1948 году он был удостоен Государственной премии УССР имени Тараса Шевченко и прочно вошел в число украинских классиков. Стихи те же, а судьбы...

Впрочем, неостребованные почти 67 лет, они вернулись к читателям благодаря нашему историку Владимиру Михнюку. Центр информации и общественных связей КГБ приурочил торжественную церемонию к пятилетнему юбилею празднования Дня независимости Украины. Столь высокий уровень государственных мужей тоже объясним достаточно просто. Возвращение культурных достояний всегда считалось тонким ходом, который вовсе не испортит политической картины, а лишь подчеркнет стремление к добрососедству.

Имя. 1996. 23 авг.